

**T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

İÇ BATI ANADOLU'DA MUHACİR İSKÂNLARI VE TOPRAK TARTIŞMALARI (1850-1920)

Yüksek Lisans Tezi

MELİSA TELLİ

İZMİR - 2022

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İÇ BATI ANADOLU'DA MUHACİR İSKÂNLARI
VE TOPRAK TARTIŞMALARI (1850-1920)

Yüksek Lisans Tezi

MELİSA TELLİ

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ İRFAN KOKDAŞ

İZMİR - 2022

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İç Batı Anadolu’da Muhacir İskânları ve Toprak Tartışmaları (1850-1920)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

04.07.2022

Melisa TELLİ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İÇ BATI ANADOLU'DA MUHACİR İSKÂNLARI ve TOPRAK TARTIŞMALARI (1850-1920)

Melisa TELLİ

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

1850'li yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'ne Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den yoğun biçimde göçler gerçekleşmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'ne yönelik gerçekleşen göçlerin, Osmanlı devlet ve toplum yapısında oluşturduğu etkiler tartışılmıştır. Bununla birlikte göçmenlerin iskân süreçleri ve iskân işleminden sonra devlet ile ilişkileri irdelenerek yerel ahaliyle olan etkileşimleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Muhacirlerin iskân edildikleri arazilerin statülerine ve muhacirlerin bu arazilerden ne şekilde tasarruf ettiklerine vurgu yapan çalışma, Osmanlı toprak sisteminin muhacir iskânlarıyla birlikte özellikle mülkiyet hakları açısından geçirdiği dönüşümü de irdelemiştir. Bu bağlamda göçlerin yoğun bir şekilde gerçekleştiği Kütahya, Eskişehir ve Karahisar-ı Sahib sahaları incelenmiştir. Tez, konu ile ilgili Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Devlet Arşivi'ndeki belgelerden ve çeşitli ikincil kaynaklardan yararlanarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, İskân, Toprak Sistemi, Mülkiyet, Tasarruf Hakları, Arazi Kavga

ABSTRACT

Master's Thesis

Immigrant's Settlements And Land Disputes in Inner Western Anatolia (1850-1920)

Melisa TELLİ

İzmir Kâtip Çelebi University

Institute of Social Sciences

History Department

Starting with the 1850s, the Ottoman Empire received the mass waves of migration from the Balkans, Caucasus and Crimea. This thesis examines the impact of these migrations on the late Ottoman state and society. It also scrutinizes the settlement process of migrants and their interactions with the state apparatus and local communities in the post-settlement period. Focusing on legal status of lands and usufruct practices of the migrants across the settlement zones, the study also investigates the transformation of Ottoman land tenure system after the mass migrations with a special reference to the evolution of property rights. In this context, the thesis examines these dynamics in the regions of Kütahya, Eskişehir and Karahisar-ı Sahib (mod. Afyon), which were heavily affected by the large-scale movement of population. It utilizes both the primary documents from the Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey–Department of Ottoman Archives and secondary literature.

Keywords: Migration, Settlement, Land Tenure System, Ownership, Property Rights, Land Disputes

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
TABLolar	vii
HARİTALAR	viii
KISALTMALAR	ix
ÖN SÖZ ve TEŞEKKÜR.....	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	13
İSKÂN PRATİKLERİ.....	13
Yeni “Misafirler” ve Politikalar	13
İskân İçin Uğraşan Devletin Organları ve Faaliyetleri	15
İç Batı Anadolu’nun Yeni “Misafirleri”	19
Karahisar-ı Sahib Sancağında İskânlar	33
Eskişehir ve Kütahya’da İskânlar.....	37
İç Batı Anadolu’nun İskân Bölgeleri	41
Karahisar-ı Sahib Sancağındaki İskân Bölgeleri.....	41
Eskişehir ve Kütahya’da İskân Bölgeleri.....	45
Devletin Sundukları ve İskânın Erken Aşamalarında Sorunlar	49
İKİNCİ BÖLÜM.....	59
YENİ GELENLERİN YERLEŞMESİ ve YERELLEŞMESİ	59
Müzakere ve Çatışma.....	64
Eşraf-Ahali-Devlet Arasında Muhacir ve Göçmen Emeği	67
Orta Malların Kavgası.....	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	80
GÖÇMENLER, MÜLKİYET ve TASARRUFUN YENİDEN TANIMLANMASI.....	80
Toprak Rejimi Üzerine Hukuki Tanımlamalar	80
Tasarruf Haklarının Kurumsallaştırılması ve Tapu Meselesi	85
Ahali ve Muhacir Karşısında Devletin Yeni Politikaları	87
Devlet Kurumlarının Çalışması ve Toplumsal Güç İlişkileri	93
Yerleşikler ve Muhacirler Arasında Bir Mülkiyet Tartışması: Parmakviran Örneği.	99
SONUÇ.....	107
KAYNAKÇA	110

TABLÖLAR

Tablo 1: Karahisar-ı Sahib Sancağına İskân Edilen Muhacirler.....20

Tablo 2: Eskişehir ve Kütahya Bölgelerinde İskân Edilen Muhacirler.....27

HARİTALAR

Harita 1. Karahisar-ı Sahib Sancağına İskân Olunmuş Muhacir Grupları.....	19
Harita 2. Eskişehir ve Kütahya Bölgelerinde İskân Olunmuş Muhacir Grupları.....	26
Harita 3. Karahisar-ı Sahib Sancağındaki İskân Bölgeleri.....	41
Harita 4. Eskişehir ve Kütahya Bölgelerindeki İskân Sahaları.....	45
Harita 5. Eskişehir'den Ankara'ya Kadar Demiryolu Güzergahındaki Hali Arazinin Tespiti İçin Hazırlanan Harita.....	89
Harita 6. Hüdavendigar Vilayetine Tabi Kütahya Sancağının Eskişehir Kazasındaki Karaçay Mevkiinde Hali Miri Araziyi Gösteren Harita.....	90
Harita 7. Kütahya Sancağı Dahilinde Parmakvıran Çiftliği Mülhakatından Gökçekısıık Çiftliği ile Çerkes Göçmenleri Tarafından Mahmudiye'de Kurulmuş Olan Atik Çerkes Mahallesini Gösteren Harita.....	100

KISALTMALAR

A.DVN.	:Bâb-1 Âsafî Defterleri
A.MKT.DV.	:Sadâret Mektubî Kalemi Deâvî Evrakı
A.MKT.MHM.	:Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.NZD.	:Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı
A.MKT.UM.	:Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Evrakı
BCA.	:Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BEO.	:Bâb-1 Âlî Evrak Odası
BEO. AYN.d.	:Bâb-1 Âlî Evrak Odası Ayniyât Defterleri
BOA.	:Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
C.DH.	:Cevdet Dahiliye
C.MF.	:Cevdet Maarif
C.ML.	:Cevdet Maliye
C.ZB.	:Cevdet Zabıta
der.	:Derleyen, Derleme
DH.MKT.	:Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
DH.ŞFR.	:Dahiliye Şifre Kalemi Evrakı
ed.	:Editör
H.	:Hicri
h.	:Hane
HAT.	:Hatt-ı Hümayun
HRT.h.	:Haritalar
HR.SYS.	:Hariciye Nezareti Siyasi
HVS.	:Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi
İ.DH.	:İrade Dahiliye
İ.MMS.	:İrade Meclis-i Mahsûs
İ.MVL.	:İrade Meclis-i Vala Evrakı
M.	:Miladi

md.	:Madde
ML.VRD.TMT.d.	:Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Defteri
MVL.	:Meclis-i Vala Evrakı
n.	:Nüfus
R.	:Rumi
s.	:Sayfa
Ş.D.	:Şura-yı Devlet
TDV.	:Türkiye Diyanet Vakfı
TMK.	:Türk Medeni Kanunu
vb.	:Ve benzeri
vd.	:Ve devamı
vs.	:Vesaire
Y.MTV.	:Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.KOM.	:Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar

ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR

Bu çalışmada 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İç Batı Anadolu Bölgesi'ne yönelik gerçekleşen göçlerin ve iskânların, Osmanlı devlet ve toplum yapısında oluşturdıkları etkiler incelenmiştir. Osmanlı Devlet Arşivi'ndeki Sadaret, Muhacir Komisyonu ve yerel idarelerin muhacirlerle ilgili olan vesikalarından yararlanarak göç ve iskân faaliyetlerinin mahiyeti anlaşılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte muhacirlerin iskân edildikleri arazilerin statüleri, ahali ve muhacirlerin bu arazilerden ne şekilde tasarruf ettikleri de yine bu vesikalar ışığında incelenerek Osmanlı toprak sistemi ve sistemin muhacir iskânlarıyla birlikte özellikle mülkiyet hakları açısından geçirdiği dönüşüm üzerinde durulmuştur. Böylelikle göç ve iskân organizasyonları siyasi ve idari kanatlarının yanında sosyo-ekonomik boyutlarıyla da ele alınmıştır.

Lisans eğitimim boyunca bilgisinden ve tecrübesinden pek çok şey öğrendiğim değerli öğretmenim Doç. Dr. Yahya Araz'a bir pusula gibi bana her zaman doğru yolu gösterdiği için hayatım boyunca minnettar kalacağım. Yüksek Lisans eğitimim sürecinde ve tezimin her bir aşamasında sabrı ve emeği çok kıymetli olan Dr. Öğr. Üyesi İrfan Kokdaş'a ise sonsuz müteşekkirim. Tezimin Haritalar ile ilgili bölümünde yardımcı olan Recep Ölmez'e ayrıca teşekkür ederim. Son olarak bana daima ileriye bakmayı öğütleyen, inancını ve sevgisini sınırsız sunan annem Deniz Tuncalı'ya, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman benden esirgemeyen, beni büyük bir özveriyle yetiştiren dedem Hasan Telli'ye bu tezi atfetmekten onur duyarım.

Melisa TELLİ

İzmir-2022

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren maruz kaldığı göç hareketleri, Osmanlı devlet ve toplum yapısı içerisinde hem yeni iş birliği alanları yaratmış hem de yeni çatışmalar doğurmuştur. Konargöçerlerin ve muhacirlerin eski ya da yeni kurulmuş köylere iskânları esnasında ekilebilir toprak ve yerleşim alanı kazanmak amacıyla bataklık alanların kurutulması veya ormanların açılması yoluna gidilmişti. Bununla birlikte muhacirlerin yeni yerlerine nakilleri yeni kara ve demiryollarının yapımını gerektirmişti. Muhacirlerin iskânı ile birlikte gelişen tüm bu süreç Anadolu'daki iskân sahalarını ve toplumsal yapıyı yüzyıl içerisinde deyim yerindeyse yeniden şekillenmiştir.¹ Bu tez, Karahisar-ı Sahib, Kütahya ve Eskişehir'i odağına alarak muhacir iskân süreçlerini, aşamalarını, devlet ile yeni gelenler arasındaki ilişkileri de inceleyerek bahsedilen şekillenmenin tarımsal mülkiyet ve tasarruf haklarının tanımlanması üzerine etkisini tartışmaktadır. Muhacirlerin incelenen sahada ahali ve devletle yaşadıkları toprak anlaşmazlıkları her şeyden önce iskân sürecinin erken aşamalarında ortaya çıkan dinamiklerle şekillenmekteydi. Bu dinamikler, devletin oluşturduğu kurumları, onların işleyişini, muhacirlerin sosyo-kültürel yapılarını içermekte ve tüm bunlar iskân coğrafyasının oluşmasını tetiklemekteydi. "Misafirlerin" yerleştikleri coğrafi sahalar ve bu sahaların arazi-iklim özellikleri daha sonra ortaya çıkan arazi anlaşmazlıklarının temelini oluşturmaktaydı. Bu yüzden tezin ilk ve kısmen ikinci bölümü yeni gelenlerin yerelleşmesine ve iskân bölgelerinin analizine ayrılmış, devam eden bölümlerde ise ahali-merkezi bürokratlar ve kurumlar-muhacirler-çiftlik/toprak sahipleri-yerel idareciler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar özellikle arazi tasarrufu üzerinden irdelenmiştir. Böylesine bir analiz konu hakkında oluşmuş olan külliyatı kullanmakta ama aynı zamanda mevcut literatürün genelleyici gözlemlerinden kısmen uzaklaşmaktadır. Mevcut tarihyazımında muhacir meselesi özellikle iki ana eksen ve çalışma grubu üzerinden

¹ Yücel Terzibaşoğlu, "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19 yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", *Tarih ve Toplum – Yeni Yaklaşımlar*, Cilt 4, (2006), s. 121.

incelenmektedir. Bunlardan ilki daha çok muhacir kimliğine vurgu yaparak gelen göçmenlerin Anadolu'nun etnik yapısının dönüşümüne olan etkisine odaklanan çalışmalardır. İkincisi ise muhacir yerleşiminde ve onlara yapılacak yardımlarda izlenecek yolları tanımlayan nizamname ya da düzenlemelere eğilen ve odak noktasına devletin politikalarını koyan incelemelerdir.

İlk ekseninde yürüyen çalışmalara bakıldığında Habiçoğlu'nun da belirttiği gibi muhacirlerin gelişinin, Anadolu'da birbirine bağlı olmakla birlikte kendi içinde ayrılan farklı sosyo-etnik grupların görülmesine yol açtığını belirten haklı bir gözlemle karşılaşılır. Zira Kırım'dan göç edenlerin milli kimliklerini tanımlamak için genellikle geldikleri coğrafyaya vurgu yapılırken Kafkas muhacirleri için ise geldikleri bölgelerin dışında Abaza, Çeçen ve özellikle de Çerkes gibi etnik tanımlamalar kullanılmıştır. Bedri Habiçoğlu, Justin McCarthy, Kemal Karpat, Nilgün Kiper ve Mehmet Yılmaz gibi araştırmacılar bu nedenle muhacirlerin kimliklerine özel bir vurgu yaparak bu kimliklerin onların Anadolu'daki iskânlarını derinden şekillendirdiğini ortaya koymuşlardır.² Bu tezin inceleme alanı olan İç Batı Anadolu sahasında da bu haklı vurgunun yansıması görülmektedir. Muhacir kimliğini ön plana çıkaran çalışmalarda göç ve iskân organizasyonu sırasında devlete aynı zamanda büyük bir rol çizildiği görülmektedir. Örneğin Arzu Boy iskânları etnik dönüşüm ve siyasi stratejiler bağlamında ele alarak peş peşe imzalanan Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmalarının konuyla ilgili maddelerine değinmiştir.³ Böylece meseleyi daha çok değişen iç ve dış siyasi dengeler bağlamına- bir başka deyişle- devletin değişen stratejilerine oturtmuştur. Aynı bağlama gönderme yapan Saydam'a göre ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uygulanan iskân politikası hükümetin hem gelenlerin memnuniyetini sağlamasına hem de geniş alanları şenlendirilmesine dayanıyordu.⁴ Benzer bir gözleme yaslanan İpek ise iskân sürecinde sağlanan

² Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul, 1993.; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, Ankara, 2012.; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2010.; Nilgün Kiper, *Resettlement of Immigrants and Planning in İzmir During the Hamidian Period*, Doktora Tezi, Graduate School of Engineering and Sciences of İzmir Institute of Technology, İzmir 2006.; Mehmet Yılmaz, *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri 1854-1914*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

³ Arzu Boy, "Gümrü, Moskova-Kars Antlaşmaları Kapsamında Muhacir ve Mülteci Problemi", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 4, (2018), s. 551-575.

⁴ Abdullah Saydam, "Tanzimat Devrinde Dobruca'da İskân Faaliyetleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, (1992), s. 199.

yardımlar ekseninde yine devletin oynadığı özel ve etkin rolün altını çizmektedir.⁵ Zaten muhacirlere tahsis edilen araziler genellikle devlete aitti ve onların üretici duruma geçebilmeleri için kendilerine her türlü destek sağlanıyordu. Muhacirler için inşa edilecek haneler de yine çoğunlukla devlet tarafından yapılıyordu.⁶ Gerçekten de bu tezin incelediği İç Batı Anadolu bölgesine yönelik iskân politikasında bu hedefler açık biçimde görülmektedir.

Devletin bu süreç içerisinde yarattığı kurumsal yapılar yine muhacir olgusunu devlet politikaları ekseninde gören çalışmaların temel konularındandır. Osmanlı Devleti, muhacirlerin iskânını bir düzen içerisinde gerçekleştirmek ve olası mağduriyetlerin önüne geçmek için 1860 yılında Muhacir Komisyonu'nu kurmuş ve muhacir iskânına özel bir önem atfetmiştir. Keza Ufuk Erdem de göçlerin yoğunlaşmasıyla birlikte Muhacir Komisyonu'nun iskân meselesini bir düzen içinde çözmek üzere çıkardığı nizamnamelere özel olarak eğilmiştir.⁷ Çıkarılan nizamnameler aslında hiçbir zaman ve hiçbir yerde mükemmel metinler değillerdi. Nizamnamelerin çoğu zaman pratiğe yansımaması, sadece Osmanlı dünyası için değil diğer coğrafyalar için de iskân dinamiğinin *modus operandisiydi*. Her şeyden önce “devlet” hiçbir zaman kendi başına yeknesak bir kurum değildi. Birbirinden ayrı pek çok kurumun devlet içinde farklı pozisyon ve görevleri vardı; üstelik bunlar da toplumsal güç ilişkileriyle yoğun biçimde şekillenmekteydi. Her ne kadar iskân meselesi üzerine çıkarılan kanun ve nizamnamelerin etkisi bu tezde incelenen bölgelerde açık biçimde görülüyorsa da bu düzenlemeler merkezi idarenin daha çok belirli bir grubunun idealini yansıtıyordu. Aslına bakılırsa yazılı düzenlemeler ve pratikler arasındaki bağlantıyı kurabilmek için muhacir yerleşimlerinin uzun dönemli dinamiklerini izlemek ve çok sayıda karşılaştırmalı/mikro ölçekli çalışma üretmek gerekmektedir. Her ne kadar elimizdeki belgeler her zaman böyle uzun süreli dinamikleri incelememize izin vermese de bu tez Parmakviran örneğiyle bunu az da olsa aşmaya çalışmaktadır. Bu hususta son dönemde umut verici çalışmaların da olduğunu belirtmek gerekir. Erken'in Berlin Antlaşması'ndan sonra Yanya vilayetinde

⁵ Nedim İpek, “93 Muhacereti”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt IV, (1999), s. 665.

⁶ Ömer Karataş, “Karaçay Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXIX, Sayı II, (2014), s. 533.

⁷ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara, 2018.

yaşanan durumu Narda'dan göç etmek zorunda kalan muhacirler için yeni teşkil edilen Loros kasabası⁸ özelinde incelemesi mikro ölçekli çalışmalara iyi bir örnektir. Her ne kadar muhacirlerin iskân meselesini mikro ölçekli bir analizle ele almasa da Taşbaş, Osmanlı topraklarına gerçekleşen göçler ve göçmen iskân kurumları hakkında yakın dönemde hazırladığı doktora tezinde özellikle yerel iskân mekanizmaları üzerinde durmuştur.⁹ Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun faaliyetleri üzerinde duran tez, genel iskân politikaları ve muhacirlerin özellikle yerleşme ve yerelleşme dinamiklerini detaylıca ele alarak bu konuda yerel deneyimlerin ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Muhacirlerin yerleştikleri yerlere giderek entegre olmaları meselesi ve yine ilk aşamalarda çıkan sorunların giderilmesine yönelik faaliyetler üzerine Nilüfer Ateş'in de önemli bir çalışması bulunmaktadır. Ateş bu meseleyi, hayırsever muhacirlerin Bursa'da kurdukları vakıflar bağlamında ele almıştır. Muhacirler tesis ettikleri vakıflarla sosyal hayatla bütünleştikleri gibi kendi içlerinde din hizmetlerinin yürütülmesine de katkı sağlamışlardır. Ateş, göç etmek zorunda kalmış olan muhacirlerin, iskân edildikleri bölgelerde gayrimenkul edinme kaygısından çok, temel ihtiyaçlarını gidermek için vakıflar tesis ettiklerini belirtmiştir.¹⁰ Tiryaki, muhacirlerin iskân edildikleri yerlerde dini faaliyetlerinin ve eğitim-öğretim hizmetlerinin karşılanması hususunda devletin de oldukça özenli davrandığını vurgulamıştır. Örneğin 1885 yılında Hüdavendigar vilayeti dahilinde Bolvadin kasabası civarında Karin adlı mevkide iskân edilecek Rusçuk ve Silistre muhacirleri için Hamidiye adında yeni bir köy kurulması ve köyde inşa edilecek cami ve mektepler için 75.000 kuruştan 1000 liraya kadar oluşacak masrafların padişah tarafından karşılanmasının beklendiğini belirtmiştir.¹¹ Bunun gibi muhacir yerleşimlerinin ilk aşamalarındaki sıkıntılara, asayiş gibi problemlere değinen incelemeler literatürde özellikle öne çıkmaktadır. Örneğin Ali Rıza Gönüllü, Antalya'da da yukarıda verilen sorunların görüldüğünü hatta muhacir gruplarının zaman zaman asayişi bozacak tavırlar

⁸ İlkey Erken, "Yanya Vilayetinde Bir Muhacir Kasabası: Loros", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 63, (2018), s. 557-571.

⁹ Erdal Taşbaş, *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2011.

¹⁰ Nilüfer Ateş, "Bursa'da Kurulan Muhacir Vakıfları (1883-1917)", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 21, Sayı 39, (2020), s. 700.

¹¹ Kerim Tiryaki, *Osmanlı Devleti'nde Muhacirin-i İslamiyenin İskânı; Problemler ve Çözüm Çabaları (1850-1900)*, Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2020, s. 151.

sergilediğini fakat bu problemlerin çoğunlukla merkezi ve mahalli yönetimin iş birliği neticesinde çözüme kavuşturulduğundan bahsetmektedir.¹² Nejla Günay ise, muhacirlerin ahali arasında endişe ve huzursuzluğa yol açmasının en önemli nedeninin özellikle Çerkes göçmenlerinin silah sahipliği olduğunun üzerinde durmuştur.¹³

Çok değerli bu çalışmaların tümü ve daha dar bir coğrafi bölgeyi ele alan diğer kapsamlı incelemeler bizlere arşiv belgelerinden muhacir yerleşimi ile ilgili iki farklı görüntünün çizilmesinin çok mümkün olduğunu ancak bunun resmin tam olarak anlaşılmasında kısıtlamalar getirdiğini göstermektedir. Bir tarafta, devletin kusursuz bir biçimde muhacirleri yerleştirdiğine vurgu yapan belgeler varken; diğer tarafta da muhacirlerin sorunları ile ahaliyle ve devletle olan kavgalarını yansıtan belgeler vardır. Ancak gerçek bu ikisinin devamlı var olduğu bir resimdir, tezde de muhacir yerleşiminin bu karmaşık profili mümkün olduğunca gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu tezatlığın yalnızca Anadolu’da yaşanmadığının, imparatorluğun Balkan sahasında da yoğun biçimde görüldüğünün belirtilmesi gerekir. Örneğin, İvraniye muhacirlerinden 191 kişiyi temsilen seçilen Abdullah’ın Üsküp’e iskân edilmek için Muhacir Komisyonu’na beş kez dilekçe vermesi ve ancak altıncı dilekçenin işleme alınması¹⁴, devletin bazı durumlarda çaresiz kaldığını ve muhacirleri planlanan şekilde yerleştiremediğini bizlere göstermektedir. Bu hususta Kul, kurumsal bir yapı olarak Muhacir Komisyonu’nun bile ilk dönem faaliyetlerinde muhacirlerin kalıcı olarak iskânlarından ziyade bir anlamda “ağırlanmaları” hususuna eğildiğini belirtmektedir. Kul’un bu gözlemi göç ve iskân meselesinin dinamik karakterine ve taşra cephesinde ne şekilde hissedildiğine gönderme yapmaktadır ki özellikle bu ikinci hususun mevcut literatürde halen oldukça dar bir perspektiften ele alındığını belirtmek gerekmektedir.

Muhacir nüfusun Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde ekonomi sahasındaki yerel etkilerini inceleyen detaylı çalışmalar ise meseleyi daha çok emek piyasası kapsamında ele almışlardır. Örneğin Christopher Gratien, muhacirlerin gelişini 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini iyice hissettirmeye başlayan Anadolu’daki emek açığının kapatılması ve Anadolu’da tarımsal üretimin arttırılması bağlamında

¹² Ali Rıza Gönüllü, “Antalya’da İskân Edilen Muhacirler (1878-1923)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 26, (2009), s. 293-325.

¹³ Nejla Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskânı*, İstanbul, 2021, s. 125.

¹⁴ Eyüp Kul, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Üsküp’e Gelen Muhacirlerin Durumu (1877-1885)”, *Anasay*, Cilt 3, Sayı 8, (2019), s. 16.

tartışmıştır.¹⁵ Reşat Kasaba da bu çerçeveyi Batı Anadolu özeline indirgeyerek, muhacirlerin Osmanlı emek dünyasındaki iş gücü eksiğinin daha ucuz maliyetle giderilmesindeki rolünü analiz etmiştir.¹⁶ Muhacirlerin ucuz iş gücü ve emek kaynağı olduğu yorumu Cumhuriyet dönemi için de devam etmiştir. Örneğin Theo Nichols, Nadir Suğur ve Serap Suğur tarafından kaleme alınan çalışmada Bulgaristan göçmenlerinin Türkiye’de işçi olarak istihdam edilmeleri ile yönetim ve işçi arkadaşları arasındaki emek ilişkileri üzerinde durulmuştur.¹⁷ Bu çalışmada Bulgaristan göçmenleri ile Türk işçiler karşılaştırılmış ve Bulgaristan göçmenlerinin düşük ücretle çalıştırılırsalar da hayatta kalmak için bunu çok sorun etmedikleri, hem birbirlerine kenetlenip hem de diğer gruplarla uyum içinde kalarak kendilerine uygun işlerde sıkı bir şekilde çalıştıkları vurgulanmıştır. Muhacirler, Cumhuriyet döneminde iş gücü ve emek kaynağı olarak görülmelerinin yanı sıra aynı zamanda “ulus devlet” paradigmasıyla inşa edilen yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin en önemli aktörleriydi. Örneğin Kürşat Atılğan haklı bir biçimde, 1923 yılına kadar Anadolu’ya düzensiz olarak devam eden göçlerin Türkiye Cumhuriyeti’nin bağımsız bir devlet olarak uluslararası alanda tanındığı Lozan Barış Antlaşması ile dünya kamuoyuna taşındığına işaret etmektedir. Öyle ki kontrolsüz bir şekilde gerçekleşen bu göçler ile maddi ve manevi yaralar alan göçmenlerin temel hak ve özgürlükleri, Lozan Barış Antlaşması ardında imzalanan tabiiyet antlaşmaları ile ilgili devletlerin güvencesi altına alınmıştır.¹⁸

Çalışma Planı ve Problemler

Tezin ana problematiğini boş araziler üzerinde farklı tasarruf ve mülkiyet haklarından çıkan kavgalar oluşturmaktadır. Kavgalar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren muhacirlerin boş zannedilen arazilere yerleştirilmesiyle şiddetlenmiştir. Bu

¹⁵ Christopher Gratien, *The Mountains Are Ours Jeology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia 1856-1956*, Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, Washington 2015, s. 8-86.

¹⁶ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlıda Göçebeler Göçmenler ve Sığınmacılar*, İstanbul, 2012, s. 40-41.

¹⁷ Theo Nichols, Nadir Suğur, Serap Suğur, “Muhacir Bulgarian Workers in Turkey: Their Relation to Management and Fellow Workers in the Formal Employment Sector”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 39, Sayı 2, (2003), s. 7-54.

¹⁸ Kürşat Kurtulgan, *Balkan Muhacirlerinin Konya Vilayetine İskânı (1923-1933)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s. 19-23.

yapılırken öncelikle devletin iskân politikaları analiz edilmiş ve iskân coğrafyasının genel özellikleri de çıkarılmaya çalışılmıştır. Muhacirlerin iskânı ile değişen yerleşim topografyası ve tasarruf biçimleri çeşitli anlaşmazlıklara yol açmıştır. Tezde muhacirlerin iskân edildikleri bölgelerdeki yerli ahali ile “hali arazilerin” tasarrufu hususunda ve vakıf arazilerin üzerinde kurulmuş olan çiftliklerde ödenmesi gereken kiralar hususunda ise çiftlik sahipleri ile yaşadıkları anlaşmazlıklar örneklenerek değişen tasarruf ve mülkiyet unsurları incelenmiştir. Muhacirler bir yandan bu sorunların oluşmasına sebep olan komisyon, nezaret gibi bürokratik kurumlarla çatışmış öte yandan da mağduriyetlerinin giderilmesi için onlardan medet ummuştur. Tezin ikinci problematiğini ortaya çıkan tüm bu sorunlar karşısında devlet ve kurumlarının nasıl bir politika izlediği hususunun irdelenmesi oluşturmuştur. Devletin karşılaştığı sorunlara pragmatik yaklaşması, kanunnamelerde görüldüğü gibi beyaz veya siyah keskin sınırların olmaması, bu hususta aydınlatılmayı bekleyen gri ve belirsiz bir alanın oluşmasına yol açmıştır. Tez ise tam da bu noktada oluşan boşluğun özellikle arşiv vesikalarının kullanılması suretiyle bir nebze doldurulması ve literatüre bu alanda katkı sağlanması maksadıyla kaleme alınmıştır.

Çalışma üç ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde yeni “misafirlere” yönelik devletin gerçekleştirdiği iskân pratikleri ve politikaları; ikinci bölümde yeni “misafirlerin” yeni yurtlarına yerleşmeleri ve yerelleşmeleri; ikinci ve üçüncü bölümlerde ise özellikle göçmenlerin gelişiyile mülkiyet ve tasarruf haklarının yeniden tanımlanması üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde, iskânlar karşısında devletin geliştirdiği pratiklerin ve uygulamaya çalıştığı politikaların genel çerçevesi mevcut literatür kullanılarak çizilmiş ve ardından örnek bölge olarak seçilen Karahisar-ı Sahib, Kütahya ve Eskişehir sahalarında bu dinamiklerin yerel yapılara nasıl yansıdığı gözlemlenmeye çalışılmıştır. Devletin bu üç bölgeye yönelik iskân politikalarının Koç’un Tuna vilayeti özelinde çizdiği resme çok benzediğini belirtmek gerekir. Tuna vilayeti de Kafkasya ve Kırım muhacirleri için iskân sahalarından biri olmuş ve burada Midhat Paşa’nın öncülüğünde muhacir iskânına yönelik “sosyal devlet” olgusunu yansıtan projeler geliştirilmişti.¹⁹ İç Batı Anadolu’daki iskân girişimlerinin farklı aşamalarında da benzer projelerin izleri görülmektedir. Buradan hareketle devlet ile

¹⁹ Bekir Koç, “Tuna Vilayeti Göçmenleri ve Midhat Paşa (Immigrants of Danube Province and Midhat Pasha)”, *Kafkasya Çalışmaları*, Cilt 2, Sayı 4, (2017), s. 55-70.

muhacir arasındaki etkileşimin sürecin en başından itibaren yardım ve iskân politikalarını şekillendirdiği söylenebilir.

Çalışmanın ilk bölümünde iskânların ilk aşamalarında oluşan sorunlar ve bunların giderilmesine yönelik gerçekleştirilen faaliyetler üzerinde durulmuştur. Bu anlamda Kul'un Üsküp özelindeki çalışması ile bu tezin İç Batı Anadolu özelindeki bulguları arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Kul da yiyecek-yakacak bulmakta yaşanan sıkıntılardan, yeni gelen muhacirlere sığınacak alan bulmanın gitgide zorlaşmasından, salgın hastalıkların yayılmasından, su kaynağı yoksunluğundan ve muhacirlerin yaşadığı maddi sıkıntılardan bahsetmiştir.²⁰ Tezin ilk bölümünde görüleceği üzere her ne kadar iskân süreci başından beri muhacirler ve devlet arasında bir pazarlık sürecini içermiş ve bu durum İç Batı Anadolu yerleşimlerine özgün karakterler getirmişse de özellikle yerleşimin ilk aşamasındaki sorunların imparatorluk coğrafyasının farklı yerlerinde yaşananlarla büyük benzerlikler taşıdığını belirtmek gerekmektedir.

İkinci bölümde ise taşranın yeni “misafirlerinin” yeni yurtlarına yerleşmesi ve yerelleşmesi meselesine yer verilmiştir. İlk olarak imparatorluğun yeni “misafirlerinin”, “muhacir” olarak tek bir kimlik altında tanımlanmış olsalar da kendi içlerinde sosyo-ekonomik ve etnik yapılarına göre ayrışmaları üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde üzerinde durulduğu üzere geldikleri yerlerde yeni hayat düzenlerinin oluşmasına neden olan muhacirler aslında kendi içlerinde dil, sosyal statü vs. gibi konularda farklılar taşıyor olsalar da kendilerini devlet ile yazışmalarında ve ahali ile ilişkilerinde daha çok “*muhacir*” olarak tek bir homojen grup şeklinde tanımlamışlardır. Muhacir olmak devletin ve ahalinin gözünde ihtiyaç sahibi olmak demektir. Özellikle devlet onları zor durumda kalanlar olarak görmüş ve kendi içlerindeki farklılıkları en azından söylem bazında ortadan kaldırmıştı. Bilhassa kırsala yerleştirilen muhacirlerin topraksız oluşları, muhacirlerin devlet ile ilişkilerinde ihtiyaç sahibi olarak görülmelerini de desteklemekteydi. İç Batı Anadolu’da bulunan bu olgu ve muhacirler arasındaki toplumsal hiyerarşi Karpat’ın “Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler”²¹ adlı eserindeki gözlemleriyle büyük ölçüde uyumaktadır. Nitekim Kafkas muhacirlerinin daha çok etnik yapılarına göre, Bosna

²⁰ Kul, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”, s. 14-23.

²¹ Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul, 2010, s. 102-113.

muhacirlerinin ise ekonomik özelliklerine göre ayrıştıkları görülmüştür. Muhacir grupları arasındaki farklılıklar çoğu zaman iskân bölgelerinin seçiminde etkili olmuşken, iskân için belirlenen arazilerin dağılımında herhangi bir eşitsizlik oluşturmamıştır. Hütteroth da bu görüşü savunmuş ve araziye erişimde görece eşitliği, muhacirlerin sosyo-ekonomik açıdan oldukça benzer olmalarına bağlamıştır.²² Örneğin Bosna'dan gelecek hane halklarına verilecek arazinin dökümünü gösteren bir belgede Hütteroth'un bu tespiti rahatlıkla görmektedir. Buna göre "155 kişilik bir nüfus için ayrılması öngörülen toplam arazi miktarı 1.851 dönümdü ve kişi başına sadece 12 dönüm civarında bir toprak parçası düşmekteydi."²³

Muhacirlerin toplumsal yapılarının devlet yetkililerince giderek daha keskin bir biçimde kavranması ve onların yerleşmelerini kolaylaştırıcı politikaların izlenmesi ironik bir biçimde ahali ile muhacirlerin arasında arazilerin ve orta malların paylaşımı konusunda kavgalara yol açmıştır. Bir başka deyişle muhacirlerin giderek yerleştikleri yere alışması ve o bölgelerin ekonomisiyle bütünleşmeleri onların çıkarlarını kimi zaman ahalinin çıkarlarının karşısına dikmiştir. İç Batı Anadolu'da 19. yüzyılın ortalarına ait temettuat defterleri incelenen bölgelerde, özellikle arazilerin kullanımı ve tasarrufu hususunda pek çok kavganın yaşandığı gözlemlenmektedir. Çünkü bu bölgelerdeki hem otlatma hem de tarım için kullanılan otlak alanları- özellikle de mera, çayır ve kışlaklar- yerli ahali için hayati önem taşımaktaydı. Bu otlak alanları o kadar önemliydi ki muhacirler için verilecek arazi miktarları defterlere kaydedilirken aynı zamanda onların ihtiyacını karşılayacak miktarda ot sağlayan çayır alanları da belirtiliyordu.²⁴ Muhacirlerin gelişile bu mekanlara olan talep iyice artmaya başlayınca taraflar arasında sorunların yaşanması kaçınılmaz olmuştu. Ancak bu çalışmanın da gösterdiği üzere aslında ahali-muhacir kavgasına sadece muhacirlerin gelişine odaklanılmadan bakılması ve bu meselenin daha uzun dönemli dinamiklerin içerisine oturtularak değerlendirilmesi gerekmektedir.

²² Wolf-Dieter Hütteroth, "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia" *Turkey. Geographic and Social Perspectives*, Cilt 9, (1974), s. 19-47.

²³ BOA. Y.PRK.KOM. 4/26. 29 Zilhicce 1300 (31 Ekim 1883). Ayrıca bkz: Muammer Demirel, "Türkiye'de Bosna Göçmenleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, (2008), s. 293.

²⁴ BOA. Y.PRK.KOM. 4/26. 29 Zilhicce 1300 (31 Ekim 1883).

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan toprak mülkiyeti rejiminin standartlaşması ve kayıt altına alınmasında tek unsur muhacirler olmasa da bu sürecin daha da fazla hissedilmesinin muhacirlerin gelişile yakından ilgili olduğu vurgulanmıştır.²⁵ İskân faaliyetlerinin tamamlanmasıyla bazı bölgelerde yerli ahali ile muhacirler arasında zaman zaman yaşanan arazi anlaşmazlıklarının çözümü için devlet yeni kanunnameler ile tapu, kadastro, harita ve plan gibi unsurları hayata geçirerek standartlaşmayı ve hakların kayıt altına alınmasını amaçlamıştır. İkinci literatürdeki çok az çalışmada muhacirlerin toprak üzerindeki mülkiyet haklarının dönüşümüne olan etkisine değinilmiştir. Bu meselenin toplumsal ve kurumsal alandaki etkilerini gösteren öncü çalışmalardan biri hiç şüphesiz ki Yücel Terzibaşoğlu'nun "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?"²⁶ adlı eseridir. Bu makalede Anadolu'da yoğunlaşmaya başlayan arazi sınır ihtilaflarının; yerel güç mücadeleleri, toprağın yerel tasarruf biçimleri ve yerleşim durumları gibi birden fazla etkenin bir araya gelmesine bağlı olduğu vurgulanır. Tezin üçüncü bölümünün sonunda Parmakvıran çiftliği örneği verilerek Terzibaşoğlu'nun bahsettiği bütün bu kurumsal gelişmelerin İç Batı Anadolu coğrafyasındaki yansımaları detaylıca incelenmeye çalışılmıştır. Hem Terzibaşoğlu'nun hem de tezin üçüncü bölümünün bulguları bu kavgaların ekseninde yer alan kurumsal dönüşümleri gösterirken aynı zamanda 19. yüzyılda muhacirlerin hem nüfus hem de arazi üzerindeki oluşturdıkları baskıya da işaret etmektedir. Arazi üzerindeki baskı, mevcut arazi haklarının korunmasını kritik hale getirerek arazi sınırlarının çizilmesi meselesinin de önünü açmıştır.²⁷ Osmanlı dünyasında arazi sınırlarının çizilmesi ve kadastro siyasetinin yapısal dönüşümlerini inceleyen Alp Yücel Kaya da arazi sınırlarının çizilmesi için devletin yüzyılın ikinci yarısından itibaren haritalandırma işlemine öncelik verdiğini belirtir. Nitekim haritalandırma işlemi, yerleşim yerlerinin planlanmasını da beraberinde getirmiştir. Bu dinamikler özellikle de muhacirlerin iskân edilecekleri kır yerleşimlerinin planlanması, buraların fiziksel niteliklerinin dönüştürülmesinde önemli rol oynamıştır. Bu maksatla devlet, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren harita ve kadastro işlemlerinin taşrada faaliyete geçirilmesi için

²⁵ Yücel Terzibaşoğlu, "Landlords, Refugees and Nomads: Struggles for Land around Late Nineteenth-Century Ayvalık", *New Perspectives on Turkey*, Sayı 24, (2001), s. 51-82.

²⁶ Terzibaşoğlu, "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri", s. 121-147.

²⁷ Terzibaşoğlu, "Landlords, Refugees and Nomads", s. 51-82.

olabildiğince uğraşmıştır.²⁸ Harita, kadastro ve planlama çalışmaları, arazi sınırlarını belirleyip mülkiyet rejimlerini yeniden biçimlendirdiği gibi aynı zamanda yereldeki imtiyazları ortadan kaldırmak için bir araç olarak görülmüştür.²⁹ Tezin son bölümü devlet-ahali-muhacir ilişkilerinde kolaylık sağlaması beklenen ve toprağın tasarrufu ve mülkiyet haklarının geçirdiği dönüşümlerin birer sonucu olarak doğan “modern” pratiklerin devletin kurumları arasında ayrışmalara da neden olduğunu tartışmaktadır.

Çalışmanın Kaynakları

Çalışmanın amacı, göç ve iskân meseleleri söz konusu olduğunda başkentlerin, savaş meydanlarının, üst mercilerin ve diplomatik kaygıların ötesine geçerek taşradaki sıradan insanların gündelik hayatlarındaki basit sorunları ve bu sorunlar karşısında üretilen esnek çözümleri ya da daha genel anlamda Osmanlı sosyal tarihini gerek ikincil literatür gerekse ilk elden temin edilen kaynaklar yardımıyla gözlemlemektir. Bunu yaparken en fazla kaynak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nden temin edilmiş olup; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Afyon Şer’iyye Sicilleri, Hüdavendigar Vilayet Salnamesi, devlet ile muhacir arasındaki iletişimi sağlayan ve muhacir komisyonlarının işleyişini açıklayan nizamnameler gibi farklı kaynakların kullanılmasına özen gösterilmiştir. Özellikle Afyon Şer’iyye Sicillerine konu olan davalardan hareketle muhacirlerin iskânıyla değişen topografya ile mülkiyet ve tasarruf haklarının daha uzun dönemli dinamiklerine bakılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte muhacirlerin iskânı sırasında yapılacak yardım ve iaşeler hakkındaki bilgilere, Sadaret Mektubi Mühimme evraklarından ulaşılmıştır. Keza “imparatorluğun temel anlaşmazlık konularının görüşüldüğü Meclis-i Vâlâ”³⁰ kayıtlarında muhacirlerin iskânı veya muhacirlere karşı müdahalelerin önlenmesi gibi meselelere de rastlanmıştır. Yine yüzyılın sonlarında “ülke yönetimi ile ilgili karar almak, kanun ve nizamları tetkik etmek, şahıslar ve devlet arasındaki anlaşmazlıklarda başvurulacak en

²⁸ Alp Yücel Kaya, “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarların İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti”, *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti Sempozyumu*, ed. Alp Yücel Kaya, Ayşegül Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya, Ertekin Akpınar, İzmir, İzmir Akdeniz Akademisi Tarih Kitaplığı, 2016, s. 17-38.

²⁹ Alp Yücel Kaya, Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: “kadastro tabir olunur tahrir-i emlak””, *Tarih ve Toplum*, Sayı 9, (2009), s. 7-8.

³⁰ Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara, 2003.

yetkili merci olan Şura-yı Devlet”³¹ kayıtlarından da muhacirlerin iskân süreci hakkında bilgi alınmıştır. Ayrıca 19. yüzyılda eyaletlerin durumu, bürokrasinin işleyişi, merkez ve taşra arasındaki ilişkileri görebileceğimiz önemli kaynaklar olan ayniyat defterlerinden, Dâhiliye Nezareti evraklarından ve temettuat defterlerinden de yararlanılmıştır.

³¹ Ali Akyıldız, “Şûrâ-yı Devlet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, İstanbul, 2010.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSKÂN PRATİKLERİ

Yeni “Misafirler” ve Politikalar

Osmanlı İmparatorluğu’na gelen Müslüman göçmenler, daha seyrek nüfuslu vilayetlerin ekonomik üretimini artıracak ve Osmanlı hegemonyasının zaman zaman tartışıldığı bölgelerde sadık bir köylü olarak hizmet verecek zirai öncüler olarak tasavvur edilmiş ve başlangıçta çoğunun büyük kasaba veya şehirlere yerleşmesine izin verilmemiştir.³² Bu yüzden de Osmanlı Devleti’nin iskân politikası, muhacirleri kasabalara veya zaten kalabalık şehirlere yerleştirmekten ziyade kırsal kesimdeki boş arazilere yerleştirmek ve buralardaki yerleşimi teşvik etmek şeklinde olmuştur.³³ Göçmenlerin 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı kırsalının yerleşimine dahil edilmesi tarımın artması ve kırsalda yerleşimci olarak hizmet edebilecek nüfusun oluşmasına yardım etmiştir. Göçler kırsalda nüfusu arttırdığı gibi göçebe yerleşimini (sedentarizasyonunu) de tetiklemiştir. Yerleşim için arazi ıslahı, bir yandan arazi haklarını korumak için yapılan ekim diğer yandan daha kapsamlı ve yoğun tarım biçimlerine yol açmıştır.³⁴ Zira harap ve metruk bölgeler, iskânlar yoluyla yerleşime ve tarıma açılmış deyim yerindeyse yeniden canlanmıştır.

Osmanlı Devleti’nin göçmen iskân politikasında stratejik gereksinimler de rol oynamıştır. Nitekim devlet, göçmenlerin bir kısmını Rumeli’ye yerleştirerek onları milliyetçilik dalgasıyla giderek hassas hale gelen bölgede tutabilmek ve olası Rus saldırısına karşı bir savunma hattı da oluşturmak istemişti. 1860 yılından sonra bilhassa 93 Harbi neticesinde gerçekleşen kitlesel göç hareketleri imparatorlukta göç

³² Gratien, *The Mountains Are Ours Jeology*, s. 22-24.

³³ Gratien, *The Mountains Are Ours Jeology*, s. 87.

³⁴ Yücel Terzibaşoğlu, *Landlords, Nomads and Refugees: Struggles Over Land and Population Movements in North-Western Anatolia 1877-1914*, Doktora Tezi, Birkbeck College University of London, Londra 2003, s. 157.

ve göçmenlik sorunlarının daha derinden yaşanmasına neden olmuştu. Bu dönemden itibaren devlet artık göçleri kontrolsüz bir şekilde teşvik etmeyi bırakıp daha sert kurallara tabi tutmaya başladı. Örneğin 1885 yılına kadar Rumeli’den Anadolu’ya göç etmek yasaklandı.³⁵

Muhacirlerin ne şekilde iskân edileceklerine dair bir nizamnameye 19. yüzyılın ilk yarısında henüz gereksinim duyulmamıştı. Ancak bu tarihten sonra göçlerin kitlesel bir şekilde yoğunlaşmasıyla muhacirlerin nakledilecekleri eyaletlere talimatnameler birer birer gönderilmeye başlamıştı. İlk kez 3 Mayıs 1856’da Kırım muhacirlerinin hangi surette iskân edileceklerine dair bir talimatname Silistre valiliğine gönderilmişti. Bu talimatname daha sonradan çıkarılacak olan iskân nizamnamelerine örnek olmuştur.³⁶ 1859 yılına kadar muhacirlerin iskân organizasyonu Şehremaneti ilgilenmişti.³⁷ Ancak Şehremaneti büyük göçleri düzenleyebilecek güçte değildi. Yalnızca göçmen iskânlarını belirli bir düzende sağlamak amacıyla 5 Ocak 1860’da Muhacirin Komisyonu kuruldu.³⁸ Muhacirin Komisyonu; muhacirler için ulaşım, para, erzak sağlamak ve yeni gelenler için köyler inşa etmeyi içeren karmaşık yerleşim sürecini denetlemek amacıyla kurulmuştu.³⁹ 93 Harbi ve sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması neticesinde Osmanlı topraklarına Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan çok daha yoğun göçler yaşandı. Bunun sonucunda komisyonun yetkileri ve eylem çapı biraz daha genişletildi. Her vilayette öncelikle “İskân-ı Muhacirin Müdürlüğü” kuruldu, ardından bunlar başkentteki “İskân-ı Umumiye Müdürlüğü” çatısı altında toplandı.⁴⁰ İskân-ı Umumiye Müdürlüğü, “Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi adıyla iskân, heyet-i fenniye, sevkıyat ve aşâir şubelerine ayrılarak 1914 yılında yeniden yapılandırılmıştır.”⁴¹ Komisyon bu haliyle “göçmenlere iskân sahası bulmak, iâşe vermek, istihdam sağlamak, zirai hayata katmak gibi görevleri üstlendiği gibi aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi ve sosyal uyumun sağlanması” meselelerini

³⁵ Kiper, *Resettlement of Immigrants*, s. 67.

³⁶ Jülide Akyüz Orat vd., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kars, 2011, s. 24.

³⁷ Jülide Akyüz Orat vd., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 24.

³⁸ Abdullah Saydam, “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt IV, (1999), s. 681.

³⁹ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya*, s. 107.

⁴⁰ Jülide Akyüz Orat vd., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 25.

⁴¹ Yusuf Halaçoğlu, “Kolonizasyon ve Şenlendirme”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt IV, (1999), s. 585.

de gündemine almıştır.⁴² Balkan Savaşları sonuçlarına bağlı olarak Anadolu topraklarına yeniden yoğun göçlerin yaşanması, hükümeti mecburi olarak yeni bir nizamname hazırlamaya itmiştir. 13 Mayıs 1913'te çıkarılan ve dört bölümden oluşan İskân-ı Muhacirin Nizamnâmesi'ne göre ise göçmenlerin iskân faaliyetlerinin ve vatandaşlığa kabulleri işlemlerinin yürütülmesi için 45 madde belirlenmiştir.⁴³

İskân İçin Uğraşan Devletin Organları ve Faaliyetleri

Osmanlı Devleti, topraklarına gelen muhacirler için değişik dönemlerde çeşitli yasal düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştı. Ufuk Erdem'e göre bu düzenlemeler başlangıçta günlük ihtiyaçları karşılamaya yönelik olmuş, ancak kitlesel göçlerin yoğunlaşması üzerine daha kapsamlı kanunlar hazırlanmıştı.⁴⁴ Bir iskân organizasyonunun ilk aşaması iskân edilen muhacirlerin isimlerinin ve nüfuslarının defterlere kaydedilmesiydi. Örneğin, 1856 yılında Kütahya'da iskân olunacak Çerkes ve Nogay muhacirlerin nüfus miktarını gösteren defterin merkeze gönderilmesi istenmişti.⁴⁵ İsim ve nüfusların dışında muhacirlere verilecek arazilerin miktarları da defterlere ayrıca kaydedilmekteydi. Yine örneğin Bosna muhacirlerinin isim, nüfus ve onlara verilecek arazilerin miktarının yazıldığı bir defter⁴⁶deki veriler muhacir ve onlara tahsis edilecek arazi arasındaki ilişkiyi net biçimde ortaya koymaktadır.

12 Mayıs 1861 tarihinde çıkarılan “Kırım ve Kafkasya Muhacirlerinin İskânı İçin Alınacak Tedbirler” kanunu kapsamında kara ve deniz yoluyla Anadolu ve İstanbul'a gelen ancak büyük çoğunluğu iskân edilememiş olan muhacirlerin temsilcileri durumu ilgili makamlara bildirmiş ve geldikleri yerlere geri dönmek istediklerini iletmiştir.⁴⁷ Bu sebeple Muhacirin Komisyon Reisi Hafız Paşa ve Refik

⁴² Ufuk Erdem, “Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922)”, *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken/Journal of World of Turks*, Cilt 9, Sayı 1, (2017), s. 58.

⁴³ Hatice Yıldırım, *Mütareke Döneminde Göç ve İskân (1918-1923)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 10.

⁴⁴ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 42. Bu bölümde incelenen komisyonların kuruluş ve faaliyetlerine ilişkin bilgiler çoğunlukla Ufuk Erdem'in çalışmasından alınmıştır.

⁴⁵ BOA. A.MKT.UM. 367/31. 23 Muharrem 1273 (23 Eylül 1856). Hüdavendigâr vilayetine gönderilen bu emirde de görüldüğü üzere defterlerin hazırlanıp gönderilmesinde ciddi gecikmeler de yaşanabiliyordu.

⁴⁶ BOA. Y.PRK.KOM. 4./26. 29 Zilhicce 1300 (31 Ekim 1883). Ayrıca bkz: Demirel, “Türkiye’de Bosna Göçmenleri”, s. 293.

⁴⁷ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 43.

Bey'in de bulunduğu Meclis-i Ali-i Tanzimat'ta muhacirlerin mevcut durumu görüşülmüştür.⁴⁸ Kırım Savaşı'nı müteakip yıllarda sayıları yüz elli bine ulaşan muhacirlerinin elli bin kadarı hayatını kaybetmiş, geriye kalan yüz bin nüfusun ise her beş kişiye bir hane verilmesi şeklinde iskân edilmesi planlanmıştır.⁴⁹ Merkezi idareye göre göç ve yeniden yerleşim sürecinde yardımsever ahali tarafından gerçekleştirilen bağış faaliyetleri, yerel halkın göçmenleri kabul etmesi sürecini hızlandırması açısından da önemli bir rol oynamıştır.⁵⁰

Osmanlı Devleti, fakr-u zaruret içinde biçare kalmış göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak konusunda titiz davranmış ve bu politikasına yine mahalli idarelere gönderilen bir dizi nizamnâme ile işlerlik kazandırmak istemiştir. Örneğin; 1878 yılında yayınlanan "Muhacir İskânına Dair Nizamname Layihası" ile deniz yoluyla gelecek olan muhacirlerin iskeleye vardıkları andan itibaren sevk olunacakları bölgelere nakillerine kadar tüm ihtiyaçlarının bölgenin mahalli idaresi tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır.⁵¹ Ayrıca bu nizamname muhacirlerin ne şekilde iskân edileceğine de açıklık getirmiştir:

*"Muhacirler mahallerin uygunluğuna göre ya da boş arazilerde yeni haneler inşa edilmek suretiyle iskân edilecek, yeni hanelerin inşasında yerli ahalden yardım alınacak, eğer ki ahali yardım edecek güçte değilse bir hanenin yapım masrafı yüz elli kuruşu geçmemek şartıyla hükümet tarafından karşılanacaktır."*⁵²

Yine bu nizamnamede muhacirlerin geldikleri yıl içerisinde iskân edilmelerinin Padişah'ın isteği olduğu ve bunun için tüm memurların görevlendirildikleri belirtilmiştir.⁵³ Devletin sevk ve yardımların mümkün olduğunca sistemli yürütülmesini önemseydiği aşikârdır. Buna göre; muhacirlerden muhtaç durumda olanlara yarımşar kıyye, on yaşından küçük çocuklara yüz dirhem ve nan-ı aziz (ekmek) verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁴ Yardımların kimlere ve hangi miktarda yapılacağı, aralarında muhacirlerin hoca ve ihtiyarlarının da bulunduğu mahalli idare

⁴⁸ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 43.

⁴⁹ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 44. İskân ve sevk uygulamalarına yönelik bilgiler için çoğunlukla Ufuk Erdem ve Nedim İpek'ten yararlanılmıştır.

⁵⁰ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon, 2006, s. 122-123.

⁵¹ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 44.

⁵² Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 44.

⁵³ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 46.

⁵⁴ Mehmet Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Cilt 7, Sayı 18, (Haziran 2014), s. 433. Ayrıca bkz; İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 66.

meclisleri tarafından belirlenmiştir.⁵⁵ Muhacirlere yapılan yardımlar miktarları ile birlikte mahalli idare meclisince mazbatalı defterlere kayıtlanarak merkez vilayetlere iletilmiştir. Vilayet meclislerince onaylanan defterlerin bir kopyası da Maliye Nezareti'ne gönderilmiştir.⁵⁶ Muhacirlerin iaşelerinin temininin yanı sıra vefat eden muhacirlerin cenaze işlemleri de mahalli idarelerce karşılanmıştır.⁵⁷

Kiper'in de vurguladığı üzere "1878 İskân Talimatnamesi" değerlendirildiğinde, eskisinden farklı olarak göçmenler için yeni köyler kurmak yerine, göçmenlerin nüfusları ile dengeli bir şekilde farklı yerleşim yerlerine dağılımının tercih edildiği görülmektedir. Aslında bu uygulama 1860'tan sonra Anadolu'ya yönelik kitlesel Kafkas göçü ile başlamıştır. Buna göre vilayetin merkez komisyonunun mevcut hane ve nüfus gücü ile ilgili olarak vereceği karara uygun olarak göçmenler vilayetlerdeki köy ve kazalara dağıtılarak yerleştirilmiştir. Göçmenlerin yerleşim yerlerine dağıtılarak yerleştirilmesinde hükümetin amaçlarından biri de göçmenlerin daha küçük gruplarla yerleşmelerinin daha kolay olacağı düşünülerek toplumsal hayata entegrasyonlarını bu yolla hızlı bir şekilde sağlamaktır.⁵⁸ Ancak göçmenlerin kendileri için yeni bir köyün yapılmasında ısrar etmeleri durumunda da talepleri yevmiyeleri kesilmek şartıyla kabul edilmiştir.⁵⁹ Başlangıçta devletin bu yöndeki isteksiz tutumuna rağmen, Anadolu'da çok sayıda yeni muhacir köyü bu şekilde inşa edilmiştir.

Erdem'in bulgularına göre; muhacir sayısının giderek artması, muhacirlerin iskân meselesiyle dâhiliye, zaptiye ve belediye görevlilerinin ilgilenmesi, muhacire oranla mevcut memur sayısının yetersizliği sebebiyle iskân çalışmalarında yetki ve sorumluluk kavramlarının birbirine karışması sonucunda ortaya çıkan düzensizliklerin giderilmesi için Osmanlı Devleti tarafından 1879 tarihinde "İskân Çalışmalarında Yetki ve Sorumlulukları Belirten Talimatname" yayınlanmıştır.⁶⁰ Bahsi geçen talimatname; 5 bölüm ve 34 maddeden oluşmakta, bir kez daha iskân faaliyetlerinde

⁵⁵ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 45.

⁵⁶ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 45.

⁵⁷ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 67.

⁵⁸ Kiper, *Resettlement of Immigrants*, s. 66.

⁵⁹ Kiper, *Resettlement of Immigrants*, s. 67.

⁶⁰ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 46.

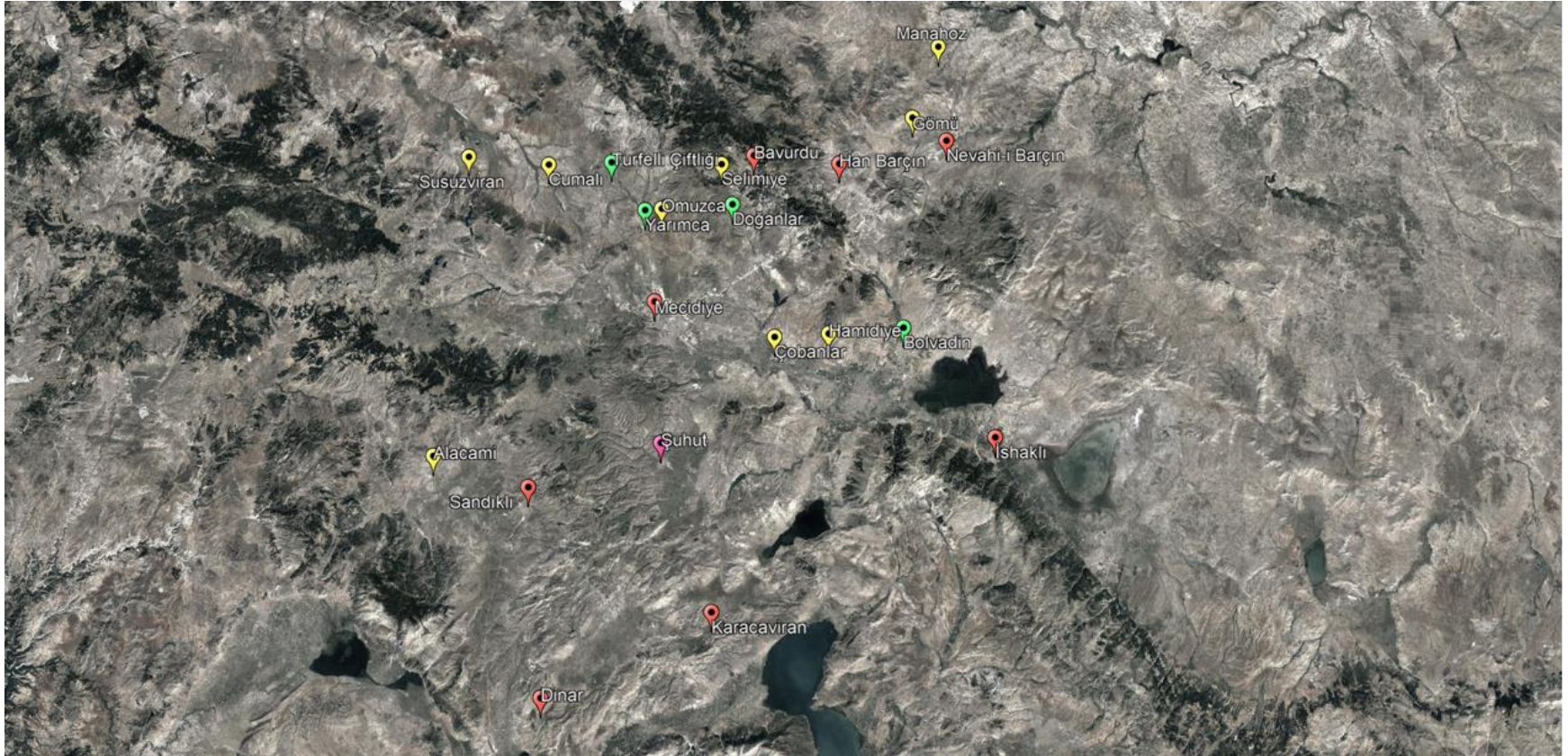
görevli memurlar ile komisyonların sorumlulukları, muhacirlerin sevk ve iskânları, muhacirlere verilecek iâşe ve arazi miktarları hakkında kuralları içermektedir.⁶¹

Tüm bu düzenlemelere bakıldığında, göç ve iskân organizasyonlarının bir dizi meşakkatli süreci içerdiği görülmektedir. Hükümet bu yüzden mümkün olan her fırsatta toplumun desteğini almaya çalışmıştı. Gönderilen yönetmeliklerden de kolayca anlaşılacağı üzere özellikle kırsal kesime yerleşen göçmenlerin ihtiyaçlarının yerleşik köylüler tarafından karşılanması beklentiler arasındaydı. Ancak, köylülere taşıyabilecekleri yükten fazlasını yüklemenin yeni sorunlara yol açabileceği endişesi hükümeti, “*göçmenleri farklı yerleşim yerlerine bölerek iskân etme*” politikasına yöneltmişti. Bu politika ile muhacirlerin iskânı ile oluşacak maliyet ve yerel köylülere yüklenecek sorumluluk bir nebze hafifletilmek istenmişti. Muhtemelen süreç içerisinde yerel ahali ve muhacirler arasındaki ilişkinin giderek daha fazla toplumsal fay hattı barındırmasından dolayı böyle bir politika değişikliğine gidilmişti.

⁶¹ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 46-51.

İç Batı Anadolu'nun Yeni "Misafirleri"

Harita 1. Karahisar-ı Sahib Sancağına İskân Olunmuş Muhacir Grupları

Map data ©2020 Google

Yukarıdaki haritada Çerkes-Karaçay muhacirleri için kırmızı simge, Ahıska-Gürcistan muhacirleri için yeşil simge, Bulgaristan-Bosna Hersek muhacirleri için sarı simge, Nogay muhacirleri için pembe simge kullanılmıştır.

Tablo 1. Karahisar-ı Sahib Sancağına İskân Edilen Muhacirler⁶²

Tarih	Muhacir	Hane (h.) Nüfus (n.)	İskân Edilen Yer
1843 ⁶³	Çerkes Muhaciri	40 h.	Nevahi-i Barçınlı Kazası (Emirdağ)
1860 ⁶⁴	Nogay Muhacirlerinden Piştoğ Kabilesi	232 h. 275 n.	Merkez Kaza, Kasaba ve Köylere karışık olarak
1861 ⁶⁵	Nogay Muhacirlerinden Mankıt Kabilesi	20 h.	Karahisar-ı Sahib Sancağı
1864 ⁶⁶	Çerkes Muhaciri	-	Döğer, Şeyhlü Kazası, Geyikler Kazası İshaklı Kazası, Hanbarçın Kazası, Sandıklı

⁶² Bu bölgelere yerleşen muhacir gruplar, tablodaki verilerden sayı olarak hem çok daha fazladır hem de çok daha farklı grupları içermektedir. Tablolarda sunulan veriler arşivdeki müteferrik evraklardan ve ikincil literatürden derlenmiştir, defter serilerinden oluşturulan verilere dayanmamaktadır.

⁶³ BOA.C.MF. 167/8349. 28 Şaban 1259 (13 Eylül 1843).

⁶⁴ BOA.A.MKT.NZD. 329/53. 16 Rebiülahir 1277 (1 Kasım 1860).

⁶⁵ BOA.A.MKT.UM. 516/30. 27 Rebiülahir 1278 (1 Kasım 1861).

⁶⁶ Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 433.

1866 ⁶⁷	Nogay Muhaciri	-	Şuhud
1885 ⁶⁸	Bosna Hersek Muhaciri Bosna Muhaciri	10 h. 37 n. 10 h. 40 n.	Alaçamlı Köyü Manahoz (?) Köyü
1885/1886	Bulgaristan Muhaciri ⁶⁹ Rumeli Muhaciri ⁷⁰	30 h. 38 h. 148 n. 50 h. 222 n. 95 h. 435 n.	Kadımürsel, Döğer Cumalı Köyü Mahmudiye Hamidiye
1887	Ahıska Muhaciri ⁷¹	-	İhsaniye, Selimiye, Sultaniye
1890	Lazkan Muhaciri ⁷² Ahıska ve Rumeli ⁷³	25 h. 150 n. -	Sultaniye Turfelli Çiftliği
1891	Bosna ve Bihke Muhaciri ⁷⁴	60 h.	Bayat

⁶⁷ BOA.MVL. 496/131. 8 Muharrem 1283 (23 Mayıs 1866).

⁶⁸ H. 1303 Tarihli HVS., s. 86. Belgeyi aktaran; Mehmet Güneş, “93 Harbi Sonrasında Karahisar-ı Sahib’e (Afyonkarahisar) Yerleştirilen Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit Muhacirleri (1884-1904)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı 49, (Sonbahar 2016), s. 70.

⁶⁹ BOA. İ.DH. 1021/80530. 29 Muharrem 1304 (28 Ekim 1886). Belgeyi aktaran; Güneş, “93 Harbi”, s. 66-67.

⁷⁰ H. 1303 Tarihli HVS., s. 86. Belgeyi aktaran; Güneş, “93 Harbi” s. 67.

⁷¹ BOA.DH.MKT. 1388/77. 28 Rebiülahir 1304 (24 Ocak 1887). Muhacirlerin iskânı için ayrılan Sarıçayır, Kayalar ve Balca bu isimleri almıştır.

⁷² Güneş, “93 Harbi”, s. 67.

⁷³ Güneş, “93 Harbi”, s. 68.

⁷⁴ Güneş, “93 Harbi”, s. 71.

1891/1892 ⁷⁵	Rumeli Muhaciri	77 h. 385 n.	Aziziye Kazası
	Rumeli Muhaciri	19 h. 79 n.	Yenigözü
	Rumeli Muhaciri	14 h. 60 n.	Eskigözü
1892	Bulgaristan (Osmanpazarı/Tırnova) Muhacirleri ⁷⁶	-	Susuzviran Osmaniye
	Bulgaristan (Servi/Selvi) Muhaciri ⁷⁷	156 n.	Yarımca (Servi Köyü)
	Bulgaristan (Hezargrad) Muhaciri ⁷⁸	11 h.	Sandıklı Kazası
1893	Bosna Muhaciri ⁷⁹	107 h.	Aziziye Kazası
1898 1899	Girit Muhaciri	1000 n.	Merkez Kaza ⁸⁰ Hamidiye Köyü ⁸¹
		6 h. 23 n.	
		16 n.	
		25 h. 80 n.	
		60 h. 195 n.	
1902		30 h. 108 n.	

⁷⁵ H. 1310 Tarihli HVS., s. 411. Belgeyi aktaran; Güneş, “93 Harbi”, s. 68.

⁷⁶ BOA.DH.MKT. 1983/51. 12 Muharrem 1310 (6 Ağustos 1892).

⁷⁷ BOA.DH.MKT. 1963/57. 23 Zilkade 1309 (19 Haziran 1892).

⁷⁸ BOA.DH.MKT. 1959/44. 14 Zilkade 1309 (10 Haziran 1892).

⁷⁹ BOA.BEO. 245/18341. 11 Muharrem 1311 (25 Temmuz 1893).

⁸⁰ Güneş, “93 Harbi”, s. 72.

⁸¹ Güneş, “93 Harbi”, s. 72-73.

1904	Ahıska Muhaciri ⁸²	38 h.	Çobanlar Köyü
1906	Karaçay Muhaciri ⁸³	160 h.	Aziziye Kazası

Yukarıda verilen harita ve tablodan çıkarılan sonuca göre 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karahisar-ı Sahib sancağına Karaçay, Çerkes, Kırım, Nogay, Çeçen, Ahıska, Balkan ve Girit muhacirlerinin iskân edildiği görülmektedir. Karahisar-ı Sahib sancağına 1860'lı yıllarda başlayan büyük Çerkes göçlerinden önce tespit edilebilen ilk Çerkes iskân dalgası Nevahi-i Barçınlı kazasına 40 hane olarak 1843 yılı dolaylarında gerçekleşmiştir.⁸⁴ Karahisar-ı Sahib sancağına 1860'lı yıllarda ise Nogay muhacirleri gelmiştir.⁸⁵ Nitekim 1 Kasım 1860 tarihli belgeye göre Nogay muhacirlerinden Piştöğ kabilesinin 232 hane ve 275 nüfusunun vekilleri Şerafeddin, Kara Hoca, Şemseddin, Muhtar Hoca ve Canarslan öncülüğünde Karahisar-ı Sahib sancağının kaza, kasaba ve köylerine müteferrikan iskân edildiği görülmüştür.⁸⁶ Müteferrikan yani karışık ya da literatürde daha çok karşılaşılan şekliyle “dağınık” yerleştirme, bir devlet politikası olarak şartlar el verdiği sürece uygulanmaya çalışılmıştır. Bu uygulamanın birçok faktörden etkilendiği açıktır ancak böylesine bir politika genel olarak iki temel nedene bağlı olarak şekillenmiştir. Bunlardan ilki merkez bütçe açısından ekonomik gelir ve gider dengesini koruyabilmektir. Zira II. Abdülhamid tahta çıktığında 1860'lı yıllardan itibaren devamlı gündemde olan devlet bütçesinin dengelenmesi meselesini oldukça önemsemiş ve bütçedeki gediklerin kapanmasına yönelik çözümler aramıştır. Göçmenlerin iskânı devlet bütçesindeki açığı kısa vadede daha da genişletmiştir. Bu yüzden hükümet, göçmenlerin iskânıyla oluşacak maliyetleri azaltmak için de göçmen gruplarının köylere dağıtarak

⁸² BOA. DH. MKT. 815/12. 9 Zilkade 1321 (27 Ocak 1904).

⁸³ Mehmet Güneş, “Karaçay Türklerinin Karahisar-ı Sahib’e İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 21, Sayı 2, (2019), s. 439.

⁸⁴ BOA. C.MF. 167/8349. 28 Şaban 1259 (23 Eylül 1843).

⁸⁵ Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 431.

⁸⁶ BOA. A.MKT.NZD. 329/53. 16 Rebiülahir 1277 (1 Kasım 1860).

yerleştirilmesi fikrini benimsemiştir.⁸⁷ Muhacirlerin toplu halde belirli yerlere yerleştirilmesi hem ahaliden gelebilecek yardımları azaltacak hem de iskân için gerekli araziye sınırlandırarak o bölgelerdeki değerli hali arazilerin müzayedeye daha yüksek bedellerle satışının önüne geçecekti. Göçmen gruplarının bu dağılımının diğer bir özel amacı ise yerleştikleri yerin yanı sıra yerelle bütünleşerek topluluk ve etnik olarak bir güç oluşturmalarını engellemek;⁸⁸ nüfuzlanarak devlet otoritesinin üzerinde bir güç unsuru olmalarının önüne geçmektir. Örneğin, Maraş'ta muhacirlerin toplu halde eşkıyalık faaliyetlerine giriştikleri, halka baskı uyguladıkları ve devletten vergi kaçırdıkları gibi gerekçeleri göz önünde bulunduran Muhacir Komisyonu, 1892 yılında iskân edilecek Çeçen muhacirlerinin birer ikişer dağıtılarak iskânlarını uygun görmüştür.⁸⁹ Bunların dışında tabloda görüldüğü gibi Hamidiye köyüne hem Rumeli hem de Girit muhacirlerinin iskânı, yine Aziziye sahasında Karaçay (Çerkes) ve Rumeli muhacirlerinin varlığı aynı coğrafyadan gelen grupların tek bir kimlik çatısı altında toplanıp yerel bir güç unsuru olmalarını engellemeye yönelik gerçekleştirilmiş birer iskân politikası olarak değerlendirilebilir. Örneğin, 1890'lı yılların başında Karahisar-ı Sahib'deki Turfelli çiftliğine Ahıska ve Rumeli tarafından gelen muhacirler muhtemelen bu sebeple birlikte iskân edilmişlerdir.⁹⁰ Bunun yanı sıra özellikle Kafkas halkları kabilecilik geleneğine sahip olduğu için toplu halde iskân edilmemeye çalışılmıştır. Ancak geleneklerinin Türk geleneklerine benzerliği ve uzun yıllar Osmanlı'ya bağlılıkları sebebiyle Kırım göçmenlerinin iskânında bu şart aranmamıştır.⁹¹ Örneğin, 1861 yılı dolaylarında Kütahya'ya gönderilmiş olan Dağıstan ve Kırım muhacirleri kendilerine tahsis edilen karyelerde topluca iskân edilmelerini talep etmiş ve gereğinin yapılmasını istemişlerdi. Belgeden de açıkça anlaşıldığı üzere muhacirler ilk başta birbirlerinden ayrı yerlerde iskân edilmek istenmiş ancak onlar bu karara karşı çıkmışlardı.⁹² Başka bir örnekte ise Kırım-Nogay muhacirlerinden Sod kabilesine mensup 102 hane ve 465 nüfusun Bursa'nın köylerine

⁸⁷ Taşbaş, *Osmanlı Topraklarına*, s. 178.

⁸⁸ Kiper, *Resettlement of Immigrants*, s. 66.

⁸⁹ Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 123-124.

⁹⁰ Güneş, "93 Harbi", s. 68. Ahıska muhacirleri ilk önce Tuna boyuna oradan da Anadolu'ya göç etmiş olmalıdır.

⁹¹ Ferhat Berber, "19.Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 8, Sayı 31, (2011), s. 24-25.

⁹² BOA. A.MKT.MHM. 211/11:1. 18 Şaban 1277 (1 Mart 1861).

müteferrikan yerleştirildiği görülmüştür. Ancak cemaat lideri Murad Efendi, 1861 yılında hükümete müracaat edip yerleştirildikleri bölgenin havasının ziraata elverişli olmadığını ve bölgede mera ve arazi bulunmadığını belirterek sefalet çekmemek için Seyitgazi civarına toplu olarak nakledilmelerini talep etmişlerdir. Durumlarını Bursa'nın havasına alışamamak ve bu yüzden perişan olmakla tanımlayan muhacirler hem tekrar topluca yerleştirilmek hem de daha uygun ekonomik koşullar aramak için kendilerine 12 saat mesafedeki yerlerin mera ve çayırliklarını övmüşlerdi.⁹³

⁹³ BOA. A.MKT.UM. 467/47. 19 Şaban 1277 (2 Mart 1861).

Harita 2. Eskişehir ve Kütahya Bölgelerinde İskân Olunmuş Muhacir Grupları

Map data ©2020 Google

Yukarıdaki haritada Kafkas (Çerkes-Karaçay-Abaza-Dağıstan) muhacirleri için kırmızı, Kırım (Tatar-Nogay) muhacirleri için mavi, Balkan (Bulgaristan-Romanya-Köstence-Babadağ-Rusçuk) muhacirleri için sarı, Kırım-Kafkas-Balkan muhacirlerinin bir arada iskân edildiği bölgeler için yeşil simge kullanılmıştır.

Tablo 2. Eskişehir ve Kütahya Bölgelerinde İskân Edilen Muhacirler⁹⁴

Tarih	Muhacir	Hane (h)- Nüfus (n)	İskân Edilen Yer
1832 ⁹⁵	Tatar Muhaciri	-	Eskişehir ve çevresi
1838-39 ⁹⁶	Çerkes Muhaciri	40 h.	Çifteler Çiftliği
1843 ⁹⁷	Dağıstan Muhaciri	-	Çifteler Çiftliği
1852 ⁹⁸	Abaza Muhaciri	-	Çukurhisar
1859 ⁹⁹	Çerkes Muhacirlerinden Altıkesek Kabilesi	328 n.	Seyidgazi
	Çerkes Muhacirlerinden Besni Kabilesi	134 n.	Çifteler Çiftliği
1860	Çerkes Muhacirlerinden	18 h. 112 n.	Eskişehir Kaza ve Köyleri

⁹⁴ Bu bölgelere yerleşen muhacir gruplar, tablodaki verilerden sayı olarak hem çok daha fazladır hem de çok daha farklı grupları içermektedir. Burada sunulan veriler arşivdeki müteferrik evraklardan derlenmiştir, defter serilerinden oluşturulan verilere dayanmamaktadır. Özellikle Eskişehir iskân sahasına yönelik bilgi ve yorumlar Tunçdilek'in çalışmasından alınmıştır.

⁹⁵ Selahattin Önder, Engin Kırılı, "Osmanlı Döneminde Eskişehir'e Göçler", *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, (2005), s. 138.

⁹⁶ Muammer Demirel, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 28, (2005), s. 314.

⁹⁷ BOA. BEO.AYN.d. 104/34. 9 Rebiülevvel 1259 (9 Nisan 1843).

⁹⁸ BOA. A.MKT.UM. 552/47. 24 Şaban 1278 (24 Şubat 1862).

⁹⁹ BOA. A. MKT. NZD. 288/14. 15 Muharrem 1276 (14 Ağustos 1859).

	Altıkesek Kabilesi ¹⁰⁰	2 h. 17 n.	Eskişehir Kaza ve Köyleri
	Debbağ Kabilesi ¹⁰¹	26 h. 324 n.	Kütahya Sancağı
	Besni Kabilesi ¹⁰²		
1861	Kırım Muhacirlerinden Murad Bey Kabilesi ¹⁰³	51 h.	Eskişehir-Kalkanlı
	Çerkes Muhacirleri ¹⁰⁴	200 h.	Çifteler Çiftliği-Hoşnudiye Seyidgazi
	Çerkes Muhacirlerinden Altıkesek Kabilesi ¹⁰⁵	40 h. 500 n.	Aksaklı ve Berat (?) Mahalleleri (Kütahya)
	Kırım Muhaciri ¹⁰⁶	302 n.	Çifteler Çiftliği
	Kırım Muhacirlerinden Gözleve Ahalisi ve Hoca Ali Cemaati ¹⁰⁷	6 h. 24 n.	Çifteler Çiftliği – Hoşment

¹⁰⁰ BOA. A.MKT.NZD. 316/8. 5 Zilhicce 1276 (24 Haziran 1860). Ayrıca bkz: Demirel, “Kırım Savaşı’ndan Sonra”, s. 316.

¹⁰¹ BOA. A.MKT.NZD. 316/94. 15 Zilhicce 1276 (4 Temmuz 1860). Ayrıca bkz: Demirel, “Kırım Savaşı’ndan Sonra”, s. 317.

¹⁰² BOA. A.MKT.NZD. 328/94. 12 Rebiülahir 1277 (28 Ekim 1860).

¹⁰³ BOA. A.MKT.DV. 203/2. 18 Rebiülevvel 1278 (23 Eylül 1861). Bir kısım muhacir için başka yerlerde de arazi bakılmıştır.

¹⁰⁴ BOA. A.MKT.UM. 520/42. 24 Cemaziyelevvel 1278 (24 Kasım 1861).

¹⁰⁵ BOA. A.MKT.MHM. 219/80. 9 Zilkade 1277 (19 Mayıs 1861).

¹⁰⁶ BOA. A.MKT.NZD. 378/44. 10 Cemaziyelevvel 1278 (13 Kasım 1861).

¹⁰⁷ BOA. A.MKT.MHM. 224/28. 23 Zilhicce 1277 (2 Temmuz 1861).

	Çerkes Muhaciri ¹⁰⁸	200 h.	
1862	Çerkes Muhaciri ¹⁰⁹ Kırım Muhaciri ¹¹⁰ Çerkes Muhacirinin Besni Kabilesinden Adil Giray Bey Takımı ¹¹¹	30 h. 183 n. 72 h. 302 n. 200 h.	Eskişehir Seyidgazi, Üçkuyu/Aksaklı Hoşment Çiftliği
1863 ¹¹²	Çerkes Muhacirlerinden Altıkesek Kabilesi Kasbolat Bey Takımı ve Musa Efendi Cemaati Nogay Muhacirlerinden Hoca Abdülkasım Efendi Takımı	83 h. 485 n. 75 h. 274 n.	Seyidgazi, Yukarıviran Seyidgazi, Dikenviran

¹⁰⁸ BOA. A.MKT.UM. 520/42. 24 Cemaziyelevvel 1278 (27 Kasım 1861). Ayrıca bknz: Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 136.

¹⁰⁹ BOA. A.MKT.UM. 557/95. 24 Şevval 1278 (24 Nisan 1862).

¹¹⁰ BOA. A.MKT.UM. 552/45. 24 Ramazan 1278 (25 Mart 1862).

¹¹¹ BOA. A.MKT.UM. 545/92. 4 Ramazan 1278 (5 Mart 1862).

¹¹² Demirel, “Kırım Savaşı’ndan Sonra”, s. 319.

	Çerkes Muhacirlerinden Makhoş Kabilesi	4 h. 15 n.	Seyidgazi
	Çerkes Muhacirlerinden Abaza Bey Kabilesi Hoca Muhammed Efendi Takımı	123 h. 605 n.	Karacaşehir, Musaözü Köyü (Eskişehir)
	Çerkes Muhacirlerinden Abaza Bey Kabilesi	37 h. 167 n.	Çukurhisar
	Kırım Muhacirlerinden Barak Han Kabilesi	336 n.	İnönü ve Merkez
1866 ¹¹³	Çerkes Muhacirlerinin Altıkesek Kabilesinden Pişmaf Bey Takımı	5 h.	Çavlum (Eskişehir)
1867 ¹¹⁴	Çerkes Muhacirlerinden Altıkesek Kabilesi	6 n.	Beyşehir Köyü
1868 ¹¹⁵	Çerkes Muhaciri	4 h. 25 n.	Gökdere
1888 ¹¹⁶	Babadağ Muhacirleri	-	Çifteler Çiftliği
	Kafkasya ve Ruscuk	62 h. 297 n.	Orhaniye Köyü

¹¹³ BOA.HR.SYS. 2938/36. 11 Rebiülahir 1283 (23 Ağustos 1866).

¹¹⁴ BOA. MVL. 531/74. 22 Muharrem 1284 (26 Mayıs 1867). Gulam ve cariyelerin sayısı 6 olarak verilmiştir.

¹¹⁵ BOA. MVL. 1054/46. 25 Şevval 1284 (19 Şubat 1868).

¹¹⁶ BOA. DH.MKT. 1513/67. 8 Şevval 1305 (18 Haziran 1888).

	Muhacirleri ¹¹⁷		
1890 ¹¹⁸	Bosna Muhaciri	30 h.	Parmakviran
1891 ¹¹⁹	Rumeli Muhaciri	-	Mihalıççık-Hamidiye Köyü
1893 ¹²⁰	Muhacir	50 h.	Etraf-ı Şehir
	Bulgaristan Muhaciri ¹²¹	114 h.	Seyidgazi
1895	Muhacir	-	Saka Çiftliği ¹²²
	Romanya-Köstence Muhaciri	37 h.	Seyidgazi ¹²³
1903	Tatar Muhaciri ¹²⁴	925 n.	Mesudiye-Mahmudiye
	Kafkas Muhacirlerinden Abaza Kabilesi ¹²⁵	15 h. 82 n.	Ahiler (Eskişehir)

Yukarıdaki harita ve tablo dikkate alındığında 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren göçlerin yoğunlaşmasıyla o döneme kadar sakin olan Eskişehir toprakları üzerindeki demografik hareketliliği ve buna bağlı olarak yerleşim coğrafyasının geçirdiği dönüşüm ve gelişimi görmek mümkündür. Diğer yerlerde

¹¹⁷ Engin Kırılı, *19. ve 20. Yüzyıllarda Eskişehir’e Yapılan Göçler*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2001, s. 210. Tarih tam olarak belirtilmemiştir.

¹¹⁸ BOA. DH.MKT. 1974/29. 24 Zilhicce 1309 (20 Temmuz 1892).

¹¹⁹ BOA. İ.DH. 1230/96327. 13 Zilkade 1308 (20 Haziran 1891).

¹²⁰ BOA. DH.MKT. 64/18. 26 Zilkade 1310 (11 Haziran 1893).

¹²¹ Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 138.

¹²² BOA. DH.MKT. 390/60. 6 Muharrem 1313 (29 Haziran 1895).

¹²³ BOA. Y.A.RES. 75/19. 8 Şevval 1312 (4 Nisan 1895).

¹²⁴ Osman Köksal, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayûnu ve Türk Atçılığına Katkıları”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, (2009), s. 359.

¹²⁵ Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 139. Kırılı, iskandan 10 yıl sonra muhacirlerin durumuna ilişkin belgeden bahsediyor, iskân tarihi muhtemelen 1893’tür.

olduğu gibi göçmenlerin önemli bir kısmı öncelikli olarak Eskişehir kırsalına yerleştirilmiştir. Tunçdilek'e göre Eskişehir kırsalının %42'si Kafkasya, Kırım, Bulgaristan ve Romanya'dan gelip yerleşen muhacirlerle ciddi bir nüfus artışı yaşamıştır.¹²⁶ Ayrıca yeni göçmen köylerinin oluşması, boş arazilerin tarıma kazandırılması ve 1894 yılında açılan demiryoluyla birlikte şehir de yavaş yavaş gelişmiştir.¹²⁷ Eskişehir kırsalına yönelik ilk göç dalgası Kırım Savaşı sonucunda meydana gelmiştir. Bunu 93 Harbi ve ardından imzalanan antlaşmalar ve toprak kayıplarının neden olduğu daha büyük bir göç dalgası izlemiştir. Eskişehir'e bir sonraki büyük göç hareketi ise 1912-1913 Balkan Savaşları sonrası yaşanmış ve bu son dalgayı Kurtuluş Savaşı'nı takip eden mübadele süreci izlemiştir.¹²⁸ Göçmenlerin iskânı topografik yapıyı şekillendirdiği gibi çeşitli kimliklerin tanışması ve bir arada yaşamasını üreten bir sosyoloji doğurmuştur. Zira Eskişehir'de kökenleri bakımından birbirinden farklı altı grup görülmektedir: “*Manavlar (eski yerliler), Yörükler, Türkmenler, Tatar, Çerkes, Abaza, Romanya ve Bulgaristan muhacirleri.*”¹²⁹ Tunçdilek, Eskişehir'deki yerleşimleri üç devreye ayırmıştır; 13-15. yüzyıllar arasında yerli köyler kurulmuş, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında Yörük ve Türkmen yerleşmeleri oluşmuş, 19. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına kadar devam eden süreçte ise muhacirler yerleşmiştir.¹³⁰ Tablo verilerine göre Eskişehir'e ilk gelenler daha çok Tatar ve Çerkes gruplardı. 1860 yılında Kırım'da başlayan büyük göç sonucunda Eskişehir'de ilk olarak kurulan Tatar köyleri; “*Karaçoban, Karaalan, Gökçeoğlu, Çardakbaşı, Aksaklı, Arapkuyusu, Kalkanlı, İkipınar*”¹³¹ köyleriydi.

İskânların artması ve köylerdeki arazilerin dolması sebebiyle göçmenleri yerleştirecek alan bulmakta zorlanan hükümet, 14 Haziran 1878 tarihinde bir talimatname yayınlamıştır. Talimatnamedeki 35. madde:

¹²⁶ Necdet Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 15, Sayı 1-4, (1953), s. 191.

¹²⁷ Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 129.

¹²⁸ Ebru Ada, *Eskişehir İli Yer Adları*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, s. 11-12.

¹²⁹ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 193.

¹³⁰ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 193.

¹³¹ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 203.

*“Muhacirin-i merkumenin kaffesinin kuray-ı kadimeye veyahut yeni oluşturulacak köylere yerleştirilmeleri lazım gelmeyüb şehir ve kasaba kenar ve civarlarında boş arazi var ise oralara da iskân olunabilirler”*¹³²

hükümü gereğince şehir merkezleri göçmenlerin iskânına açılmıştı. Böylece göçmen köylerinin yanı sıra göçmen mahalleleri de oluşmaya başlamıştır. Tunçdilek’e göre 93 Harbi neticesinde Porsuk Nehri’nin kuzey kanadının da iskâna açılması kentin ovaya doğru genişlemesini sağlamıştı.¹³³ Göçmenlerin yerleşimiyle hem bölgedeki nüfus arttırmış hem de bölgenin kentleşme süreci hızlanmıştır.¹³⁴ Nitekim yeni göçmen mahalleleri bu dönemde oluşmaya başlamıştır. Örneğin Hacı Ali Bey mahallesi ilk göçmen mahallesi olmakla beraber etrafına inşa edilen diğer göçmen haneleri ile yeni mahallelerin kurulmasına öncülük etmiştir.¹³⁵ Mesela Kırım-Tatar muhacirleri tarafından merkeze bağlı olarak “*Hacı Seyyit, Hoşnudiye, Hayriye, Hacı Ali Bey, İhsaniye, Mamure, M. Kemal Paşa, Güllük, Cumhuriyet, Yeni Mahalle, Işıklar, Şarhöyük*” gibi mahalleler kurulmuştur.¹³⁶ Tatar göçmenlerinin yanına Bulgaristan ve Romanya’dan gelen göçmenlerin de eklenmesiyle “*Akarbaşı, Eskibağlar, Kızıltoprak, Arifiye, İstiklâl, Yenibağlar, Ömer Ağa, Kurtuluş, Zincirlikuyu*” gibi yeni göçmen mahallelerinin de ilk çekirdekleri yine bu dönemde oluşmuştur.¹³⁷ Tüm bu mahalle ve köy yerleşimleri hem Tunçdilek’in hem de Hütteroth’un tanımladığı üzere 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kurulmuştu. Daha da önemlisi tüm bu yeni iskân alanları daha önce çoğunlukla otlak olarak kullanılan düz ovalara yerleşimin sokulması anlamına geliyordu.

Karahisar-ı Sahib Sancağında İskânlar

Karahisar-ı Sahib, Eskişehir ve Kütahya bölgeleri, iklim yapıları ve boş arazilerin varlığı sebebiyle Osmanlı idarecilerinin gözünde İç Batı Anadolu Bölgesi’nin iskâna elverişli alanları olarak öne çıkmışlardı. Koparal’ın vilayet salnamesine dayanarak sunduğu verilere göre; 20. yüzyılın başlarında sadece

¹³² Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 140.

¹³³ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 203.

¹³⁴ Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 140.

¹³⁵ Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 140.

¹³⁶ Cemile Şahin, Bir Göçmen Kenti Olarak Eskişehir ve Eskişehir’in Sosyo-Kültürel Yapısında Tatar Kimliği, *İdeal Kent Dergisi*, Cilt II, Sayı III, (2011), s. 237.

¹³⁷ Şahin, “Bir Göçmen Kenti”, s. 238.

Karahisar-ı Sahib sancağında “1.785.000 hektarlık bir alanı kaplayan arazi vardı ve bu arazinin 1.277.579 hektarı hâlî yani boştu.”¹³⁸ Bunun dışında “248.259 hektar tarla, 233.150 hektar orman, 10.246 hektar çayır ve yoncalık arazi, 6.885 hektar bahçe ve bina yeri, 6.400 hektar göl yeri ve 2.481 hektar da bağ yeri arazisi mevcuttu ve verilere göre sancak arazisinin yaklaşık olarak dörtte üçü boş araziydi.”¹³⁹ Bu coğrafyadaki boş arazilerin miktar olarak fazla olması özellikle küçükbaş hayvancılığın yaygınlaşmasında başat rol oynamıştı.¹⁴⁰ Bu durumda geldikleri coğrafyalarda hayvancılıkla uğraşan muhacirlerin, yeni yerlerinde de geçimlerinin aynı şekilde teminini sağlamıştı.

İskân bölgelerinin seçiminde bölgelerin konumu, iklimi, toprak yapısı vb. coğrafi özellikleri dikkate alındığı gibi buraların demografik yapıları da belirleyici olmuştu. 19. yüzyılın sonlarında iskân bölgelerinde Müslüman ve Hristiyan topluluklar ile yeni gelenler ve eski sakinler arasında çıkabilecek sorunları en aza indirebilme gayesi Osmanlı Hükümeti’ni yerleşim bölgelerindeki nüfus oranlarını daha yakından izlemeye itmişti. Devletin ilk endişesi bazı Hristiyan grupların satın aldığı veya nüfus çoğunluğunu elde ettiği yerlerde daha sonradan yabancı güçlerden özerklik veya koruma talep etmeleri idi. Bu durumdan duyulan endişe sebebiyle muhacirler, Rum ve Müslüman köyleri arasında bir denge sağlamak için Çanakkale Boğazı boyunca yerleştirilmişti. Batı Anadolu’nun muhacir iskânına açılmasına neden olan da kısmen bu endişeler olmuştu.¹⁴¹ Batı Anadolu bölgesine yönelik gerçekleşen Müslüman muhacir iskânı ile buradaki İslam nüfusunu sağlamlaştırma ve kırsal merkezlerin kamusal alanlarında dini motifleri daha da görünür hale getirme hedefleri yüzyılın sonundan itibaren belirgin hale gelmişti. Örneğin 1890’lu yılların başında Eskişehir’in Gökçekısı karyesinde iskân edilen 30 haneden fazla Çerkes muhacirleri için yerli ahalinin de yardımlarıyla bir cami inşa edilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁴² Diğer birçok örnekte olduğu gibi muhacirler ibadetleri için uzak mesafedeki köylere gitmek

¹³⁸ H. 1325 tarihli HVS, s. 301. Kaynaktan aktaran; Kadir Koparal, *Vilâyet Sâlnâmelerinde Afyonkarahisar*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2011, s. 29.

¹³⁹ H. 1325 tarihli HVS, s. 301. Kaynaktan aktaran; Koparal, *Vilâyet Sâlnâmelerinde*, s. 29.

¹⁴⁰ Koparal, *Vilâyet Sâlnâmelerinde*, s. 498.

¹⁴¹ Terzibaşoğlu, *Landlords, Nomads and Refugees*, s. 152.

¹⁴² BOA. BEO. 102/7580. 28 Rebiülevvel 1310 (20 Ekim 1892).

zorunda kaldıklarını belirtilerek bu dönemde oldukça sembolik hale gelen camii inşasını bizzat talep etmişlerdi.

Muhacirlerin iskânları konusunda zaman içinde değişen ihtiyaçlar doğrultusunda *hibrit* politikaların uygulandığı, yeni stratejilerin de geliştirildiği gözlenmiştir. Bunlardan biri de muhacirlerin var olan köyler yerine onlar için yeni oluşturulan köylere iskân edilmesi idi. Güneş'e göre yeni oluşturulan köylerle ilgili hukuki süreç şöyle işlemekteydi;

*“İlk olarak Vilayet tarafından hazırlanan tezkere ile yeni köyün hududu, arazi miktarı ve adı Dahiliye Nezareti'ne bildirilir, ardından bu tezkere Şura-yı Devlet'e havale edilir ve Şura-yı Devlet kararıyla da İrade-i Seniyye talep edilirdi. Padişah'ın uygun görmesi durumunda ise irade ile köyün imam ve muhtarları için gerekli mühürler yaptırılır ve Vilayet'e gönderilirdi. Bu süreçte Maliye Nezareti, Vergi Emaneti, Defter-i Hakanî, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi gibi pek çok makam da görevliydi.”*¹⁴³

Yeni oluşturulan köylere, bazen köyün kurulduğu mahallenin ismi bazen muhacirlerin geldikleri yerlerin ismi veyahut hanedan üyelerinin isimleri verilirdi.¹⁴⁴ Örneğin 1884 yılının sonuna doğru Silistre ve Rusçuk taraflarından gelen muhacirler Karahisar-ı Sahib sancağı dahilinde Bolvadin kasabasına az bir mesafede bulunan Kureyş isimli boş araziye yerleştirilmiş ve bu yeni muhacir köyüne de padişaha ithafen “Hamidiye” ismi verilmişti.¹⁴⁵ Ancak bu örnekten de anlaşıldığı üzere isim vermekten çok önce iskân alanının statüsü-hukuken boş/hali arazi olup olmaması- ön plana çıkmaktaydı. Örneğin 1887 yılında 35 hane Ahıska muhacirinin, Karahisar-ı Sahib'e 7 saat mesafede ve Bavurdu ile Doğanlar köyünün arasında kalan Sarıçayır Yaylası'ndaki tahminen 6.000 dönümlük “boş araziye yerleştirilmesi” için ahalinin temsilcilerinin de bulunduğu bir heyetle keşif yapılmıştı.¹⁴⁶ Devletin bu iskânda oldukça dikkatli davrandığı ve çevre köylerin o arazide hiçbir hakkı olmadığını kanıtlamak istediği anlaşıyor. Neticede sadece 199 dönümlük bir alanın tapu ile tasarruf edildiğini belirten rapor neticesinde muhacirler bu alana yerleştirilmişti.¹⁴⁷ İskândan kısa bir süre sonra muhacirler için oluşturulmuş olan bu alana hemen

¹⁴³ Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 430.

¹⁴⁴ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 326.

¹⁴⁵ Güneş, “93 Harbi”, s. 66.

¹⁴⁶ Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 433.

¹⁴⁷ BOA. İ.DH. 1021/80530. 29 Muharrem 1304 (28 Ekim 1886). Belgeyi aktaran: Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 433.

Selimiye ismi verilmişti.¹⁴⁸ Muhacirler için yeni köylerin kurulması politikası yalnızca Karahisar-ı Sahib ile sınırlı kalmamış, Anadolu'nun her yerinde uygulanmıştı. Örneğin 22 Ağustos 1887 tarihli iradeye göre, Maraş'ın Elbistan kazasında Çerkes ve Rumeli muhacirleri için 12 köy sıfırdan oluşturulmuştu.¹⁴⁹

Güneş'e göre; Karahisar-ı Sahib sancağında 19. yüzyılın son demlerinde “786 nüfus merkezde, 482 nüfus Aziziye’de, Sandıklı’da 607 nüfus ve Bolvadin’de 557 nüfus olmak üzere toplam 2.432 muhacir” iskân edilmiş vaziyetteydi.¹⁵⁰ Yüzyılın sonlarına doğru Karahisar-ı Sahib sancağına nakledilen göçmenler için “*Cumalı, Yenice, Mecidiye, Selimiye, Sultaniye*” gibi yeni muhacir köyleri kurulmuştu.¹⁵¹ İskânların yoğunlaşmasıyla merkez kazanın çeperlerindeki “boş” alanlar da değerlendirilmişti. Örneğin yine Güneş’in aktardığı üzere 1892 yılında Bulgaristan’ın Osmanpazarı ve Tırnova kazalarından gelen 166 nüfuslu muhacir grubu Karahisar-ı Sahib’e 5 saatlik mesafede ve 6949,5 dönümlük boş arazisi olan Susuzviran’a yerleştirilmişti.¹⁵² Karahisar-ı Sahib’e Bulgaristan göçmenlerinin iskânı yıl boyunca devam etmiş; Bulgaristan’ın Servi kazasından gelen 156 nüfuslu muhacir grubu kent merkezine neredeyse 3 saatlik mesafede olan Yarımca’daki boş araziye iskân edilmişti.¹⁵³

Bunun yanı sıra aynı coğrafi bölgeye mensup muhacir gruplarının, sosyal hayata adaptasyon süreçlerinde kolaylık sağlamak amacıyla genellikle aynı yerlerde ve toplu halde iskân edildikleri de oluyordu. Ancak bu durum geldikleri coğrafyalarda genellikle kabile şeklinde örgütlenen ve karakter olarak da güçlü olan muhacir gruplarının zaman içinde nüfuzlanmalarına yol açabilmekteydi. Bu da kısa süre içerisinde eski sakinler, muhacirler ve devlet arasındaki ilişkilerde anlaşmazlıklara hatta kanlı olayların yaşanmasına neden oldu. Örneğin; Karahisar-ı Sahib dahilinde Aziziye’ye bağlı Bayad nahiyesinde geçici olarak iskân edilen 20 haneye mensup Bosna muhaciri, yerel halkın tapulu arazilerine müdahalede bulundukları gerekçesiyle

¹⁴⁸ BOA. DH.MKT.1388/77. 3 Rebiülahir 1304 (30 Aralık 1886). Belgeyi aktaran: Güneş, “93 Harbi”, s. 67.

¹⁴⁹ Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 111-112.

¹⁵⁰ R. 1307 tarihli HVS, s. 236. Belgeyi aktaran: Güneş, “93 Harbi”, s. 67

¹⁵¹ R. 1307 tarihli HVS, s. 223. Belgeyi aktaran: Güneş, “93 Harbi”, s. 67-68.

¹⁵² Güneş, “93 Harbi”, s. 68. Köyün ismi daha sonra “Osmaniye” olarak değiştirilmiştir.

¹⁵³ Güneş, “93 Harbi”, s. 68. Köye muhacirlerin geldikleri bölgeye istinaden “Servi” adı verilmiştir.

vuku bulan anlaşmazlıkta nahiye ahalisinden 3 kişiyi öldürmüş ve 7-8 kişiyi de ağır yaralamıştı. Kavgaya sebep muhacirlerden bazıları da yaralanmıştı.¹⁵⁴ Bu olaydan sonra muhacirlerin “müteferrikan” -ayrı ayrı- iskân edilmelerinin daha uygun olacağı kararlaştırıldı.¹⁵⁵ Bununla birlikte 1883 yılına ait olan başka bir belgede de görüldüğü gibi ölümle sonuçlanabilecek bu tarz çatışmaların önüne geçmek için, ahali ile muhacirlerin ellerinde bulunan tüfeklerin toplatıldığı da oluyordu.¹⁵⁶

Eskişehir ve Kütahya’da İskânlar

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’ne göç eden muhacir grupları, geldikleri yerlerde çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Bu yüzden muhacirlerin yerleştirilecekleri bölgeler seçilirken eski yaşam alışkanlıklarını devam ettirebilecekleri mümbit araziler, mera ve çayırılık alanlar tercih edilmişti. Eskişehir ise ziraata elverişli ovaları, uygun ulaşım ağı ve özellikle şimendifer hattına sahip olmasıyla¹⁵⁷ muhacirlerin tarım ve hayvancılık faaliyetlerini kolaylaştırdığı gibi onlara iş olanağı da sunuyordu. Bu anlamda muhacirlerin iskânı açısından oldukça çekici duruyordu. Eskişehir’de çiftliklerin varlığı da burayı iskânlar için bir kat daha elverişli kılmaktaydı. Bu sebepten dolayı muhacirlerin öncelikle devlete ait “Emlâk-ı Hümayun” çiftliklerine yerleştirilmelerine özen gösterilmişti.¹⁵⁸ Çiftlik yerleşimlerinin ağırlığı Eskişehir-Kütahya iskânlarını Afyon örneğinden keskin biçimde ayırmaktadır.

Eskişehir’de Çifteler Çiftlik-i Hümâyûnu ise tabiri caizse göçmenlerin yeni yurtları olmuştu. Köksal’a göre Çifteler arazisinin çiftlik olarak ortaya çıkışında 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşrada otoriteyi ele almaya başlayan ayanlardan biri olan Kumarcı Abdullah kilit rol oynamıştı.¹⁵⁹ Ancak 19. yüzyılda merkezi otoriteyi

¹⁵⁴ Güneş, “93 Harbi”, s. 75-76.

¹⁵⁵ BOA. DH.MKT. 1987/45. 21 Muharrem 1310 (15 Ağustos 1892). Ayrıca bknz; Güneş, “93 Harbi”, s. 76.

¹⁵⁶ BOA. DH.ŞFR. 118/69. 6 Zilkade 1300 (8 Eylül 1883). Meselenin önüne geçmek için tüfeklerin askerler tarafından toplatılması istenmekteydi.

¹⁵⁷ Feride Yazıcı, *Tanzimat Sonrası Eskişehir’de Göç ve İskân (1839-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2019, s. 58.

¹⁵⁸ Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 136.

¹⁵⁹ Köksal, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde”, s. 337. Çifteler çiftliği ile ilgili bilgiler büyük oranda Osman Köksal’ın “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayûnu ve Türk Atçılığına Katkıları” makalesinden alınmıştır.

yeniden kurmayı amaçlayan Sultan II. Mahmud'un ayanlara karşı başlattığı mücadelede Kumarcı Abdullah da hedeflerden biri oldu.¹⁶⁰ II. Mahmud'un Kumarcı Abdullah'ı ortadan kaldırıp, çiftliği müsadere etmesiyle bölge miri arazi olarak devredilmişti. 1815/1816 yılında ise burası orduya hayvan yetiştirmek için haraya dönüştürüldü.¹⁶¹ Bölgeye ve haraya ismini veren Çifteler kelimesi yörede yer alan çiftliklerden gelmekteydi.¹⁶² Kumarcı'nın idamının ardından gelirleri Zübifer Kadın'a verilen çiftliğin idaresinin ise Mutasarrıf Elhac Mustafa Paşa'ya bırakıldığı anlaşıyor.¹⁶³ 1824 yılında II. Mahmud yayınladığı bir fermanla Çifteler çiftliği ile Gökçekısı (Karagöz) çiftliklerini ve Parmakviran ile Gönderili çiftliklerini vakfa dönüştürmüştü.¹⁶⁴ Köksal'a göre bu dönüşümün önemi, ahalinin mutasarrıfında oldukları araziler için ödemekle yükümlü oldukları vergileri toprağın esas malikine değil çiftlik yönetimine ödeyecek ve böylece çiftliğin kendi kendini rahatlıkla döndürecek olmasıydı.¹⁶⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısında çiftliğin tahminen "1.800.000 dönüm arazisi vardı ve arazinin 16.500 dönümü tarla, 22.000 dönümü çayır, diğer alanlar ise mera olarak" kullanılmaktaydı.¹⁶⁶ 19. yüzyılın sonlarından itibaren çiftliğe Tatar, Çerkes ve Rumeli göçmenleri iskân edilmeye başlandı.¹⁶⁷ Özellikle 93 Harbi neticesinde yaşanan toprak kayıplarıyla Çifteler çiftliğine süratli biçimde göçmenlerin iskânı gerçekleşmişse de çiftliğe daha erken tarihlerde de muhacirlerin iskân edildiği arşiv belgelerine yansımıştır. Örneğin, 1838 yılında Çerkes muhacirlerinden 40 kadar hanenin Çifteler çiftliğine iskân edildiği anlaşıyor. Ancak buraya iskân edilmelerine karşın muhacirlerin durumu pek de iyi değildi; perişan halde olduklarını ve ziraatla geçinmek istediklerini belirten bir arzuhalî devlet görevlilerine iletmişlerdi. Bunun üzerine geçimlerini sağlamaları için kendilerine tohumluk verilmesi Kütahya

¹⁶⁰ Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde", s. 338; BOA. C.DH. 6/266. 12 Zilkade 1230 (16 Ekim 1815).

¹⁶¹ İhsan Güneş, Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir (1840-1923)*, Eskişehir, 2007, s. 76.

¹⁶² Özlem Arıtan, "Cumhuriyet Modernleşmesi ve Kırsal İletişim/Kalkınma Bağlamında Mekânsal Bir Model Olarak Eskişehir Çifteler Harası", *Tasarım Kuram*, Cilt 15, Sayı 28, (2019), s. 183.

¹⁶³ BOA. C.ML. 3/109. 1 Şaban 1231 (27 Haziran 1816).

¹⁶⁴ Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde", s. 340-341.

¹⁶⁵ Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde", s. 341.

¹⁶⁶ Hasan Kara, "Hüseyin Şahbaz, Geçmişten Günümüze Çifteler İlçesinde Göçler", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Cilt IX, Sayı XXVI, (2016), s. 366.

¹⁶⁷ Güneş, Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 79.

Muhassılı'na emredilmişti.¹⁶⁸ Yine Çifteler çiftliğinde 1843 yılından hemen önce en azından bir kaç Dağıstan muhacirinin iskân edildiği anlaşıyor.¹⁶⁹ Aynı tarihte çiftlikte Çerkes muhacirlerinin varlığının devam ettiği ve hatta muhacirlerin yerli ahali ve esnaftan borç alabilecek kadar sosyal hayatın içerisine entegre oldukları ayniyat defterlerinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁰ Çiftlik arazisinde 1885 yılına kadar 11 köy var iken yüzyılın sonların da dahi Kırım, Kafkasya ve Rumeli-Balkan coğrafyalarından göçmenlerin gelmeye devam etmesiyle yeni köylerin vücuda geldiği görülmüştür.¹⁷¹ Örneğin; 1887 yılında Kırım muhacirleri için “*Hamidiye ve Lütfiye*”, Rumeli muhacirleri için “*Aziziye ve Nasriye*”; 1889 yılında Boşnak muhacirleri için “*Orhaniye*” ve 1903 yılında ise Tatar muhacirleri için “*Refahiye, Fahriye, Şerefiye, Hayriye ve Mamure*”¹⁷² isimleri verilen köyler bizzat padişahın iradesi ile tesis edilmiştir. Çiftlik arazisi 20. yüzyılın başlarında dahi göç almaya devam etmiştir. Nitekim Balkan Savaşları sırasında Çifteler çiftliğine bir kez daha yoğun bir göç dalgası gerçekleşmiş ve muhacirler tarafından 28 köy teşkil edilmiştir.¹⁷³

Çifteler çiftliğine iskân edilen Kırım muhacirleri tarafından kurulan köyler;

“*Refahiye/Kızıl Suvat (Göroluk), Şefkatiye (Esence), Aziziye/Arap Kuyusu (Işıkören), Rıfkıye (Aktepe), Mamure (Güneli), Mecidiyeköprü (Yıldızören), Çingülhöyük (Hayriye), İhsaniye (İlcabaşı), Lütfiye (Akyurt), Yaverören, Fahriye, Fevziye, Hamidiye, Kuruhöyük (Orhaniye), Taşlıyük (Mesudiye), Şerefiye, Tokat Mecidiye (Tokathan), Zafer Hamit*”¹⁷⁴ idi.

Kafkasya'dan göç eden Çerkes-Karaçay göçmenlerinin Çifteler çiftliğinde teşkil ettiği köy ise “Belpınar”dı.¹⁷⁵ Rumeli-Balkan kökenli muhacirler tarafından kurulan köyler ise; “*Burhaniye (Başkurt), Cönger (Doğanca), Hamidli (Osmaniye), Gerenli, Mandıra (Abbas Halim Pasa), Sait Halim Pasa, Yaralı (Dikmen), Yeniköy*” idi.¹⁷⁶

¹⁶⁸ BOA. BEO. AYN.d. 54/45. 25 Rebiülevvel 1254 (18 Haziran 1838).

¹⁶⁹ BOA. BEO. AYN.d. 104/34. 9 Rebiülevvel 1259 (9 Nisan 1843). Bir önceki belgedekine benzer şekilde muhacirlerin sefalet içinde olduğu belirtilmektedir.

¹⁷⁰ BOA. BEO. AYN.d. 108/28. 20 Cemaziyelevvel 1259 (18 Haziran 1843). Şikâyetle konu olan borcun 300 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁷¹ Köksal, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde”, s. 359.

¹⁷² Köksal, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde”, s. 359.

¹⁷³ BCA. 272-0-0-11/7.1.2. 7 Mayıs 1913. Belgeyi aktaran; Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 137.

¹⁷⁴ Köksal, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde”, s. 360.

¹⁷⁵ Köksal, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde”, s. 360.

¹⁷⁶ Köksal, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde”, s. 360.

Eskişehir’de Seyidgazi civarında kalan Gökçekısık (Karagöz) çiftliği¹⁷⁷ de zaman zaman göçmen iskânına tanık olmuştur. 1894 yılında Musaözü civarındaki Kafkasyalı muhacirlere, Hasırca çiftliğini satın alan Mahmud Sırrı Paşa ve orada çalışan bazı kimseler müdahalede bulunmuşlardır.¹⁷⁸ Bu belgeden de anlaşılacağı üzere muhacirlerin en azından bir kısmının 1890’larda bile burada olduğu anlaşılmaktadır. Bu görünümüyle Eskişehir; çiftlik arazileri, mera alanları, çayırliklar ve eski bataklıkların olduğu havzaların giderek iskâna açılmasıyla ve imparatorluğun son döneminde göçlerle oluşan köylerle ön plana çıkmaktadır.

18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar Eskişehir’e yönelik gerçekleşen göçler sonucunda; “*Bektaşpınarı, Tandır ve Taşköprü*” gibi Abaza köyleri¹⁷⁹; “*Akpınar/Ağapınar, Çerkeskartal, Çukurhisar, Feyzabad, Gökçekısık, Hüsnüabad, İmişehir, Musaözü, Nemli, Oklubalı, Çerkesçetmi, Poyra, Yazılıkaya, Yakapınar, Orhaniye, Osmaniye Rahmiye, Yeniköy ve Karaçay*” gibi Çerkes köyleri¹⁸⁰; “*Karaçoban, Karaalan, Gökçeoğlu, Çardakbaşı, Aksaklı, Arapkuyusu, Kalkanlı ve İkipınar, Rıfkiye, Kireçköy, Kızılsuvat, Lütfiye, Mahmudiye, Mamure (Alpu), Karakaya, Fahriye, Fevziye, Hamidiye, Hayriye, Yeşildon, Zaferhamit ve Şevkatiye*” gibi Kırım-Tatar köyleri;¹⁸¹ “*Sulu Karaağaç, İncesu, Alpu, Bahçecik, Behçetiye, Çanakkıran (Orhaniye), Değişören, Gömele, Gündüzbey, Hayriye, Aşağı Kalabak, Kanlıpınar, Karagözler, Karakamış, Kızılınler, Kümbet, Mahmudiye, Çifteler, Muhacir Akçayır, Osmaniye, Rıza Paşa, Savcıbey, Seklice ve Söğütçük*” gibi Balkan muhacir köyleri¹⁸² kurulmuştur.

¹⁷⁷ Köksal, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde”, s. 347. Zikredilen çiftlik, 19. yüzyılın sonlarında Hasırca çiftliği ismiyle anılmıştır.

¹⁷⁸ BOA. DH.MKT. 202/11. 24 Receb 1311 (31 Ocak 1894).

¹⁷⁹ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 202.

¹⁸⁰ Şahin, “Bir Göçmen Kenti”, s. 235.

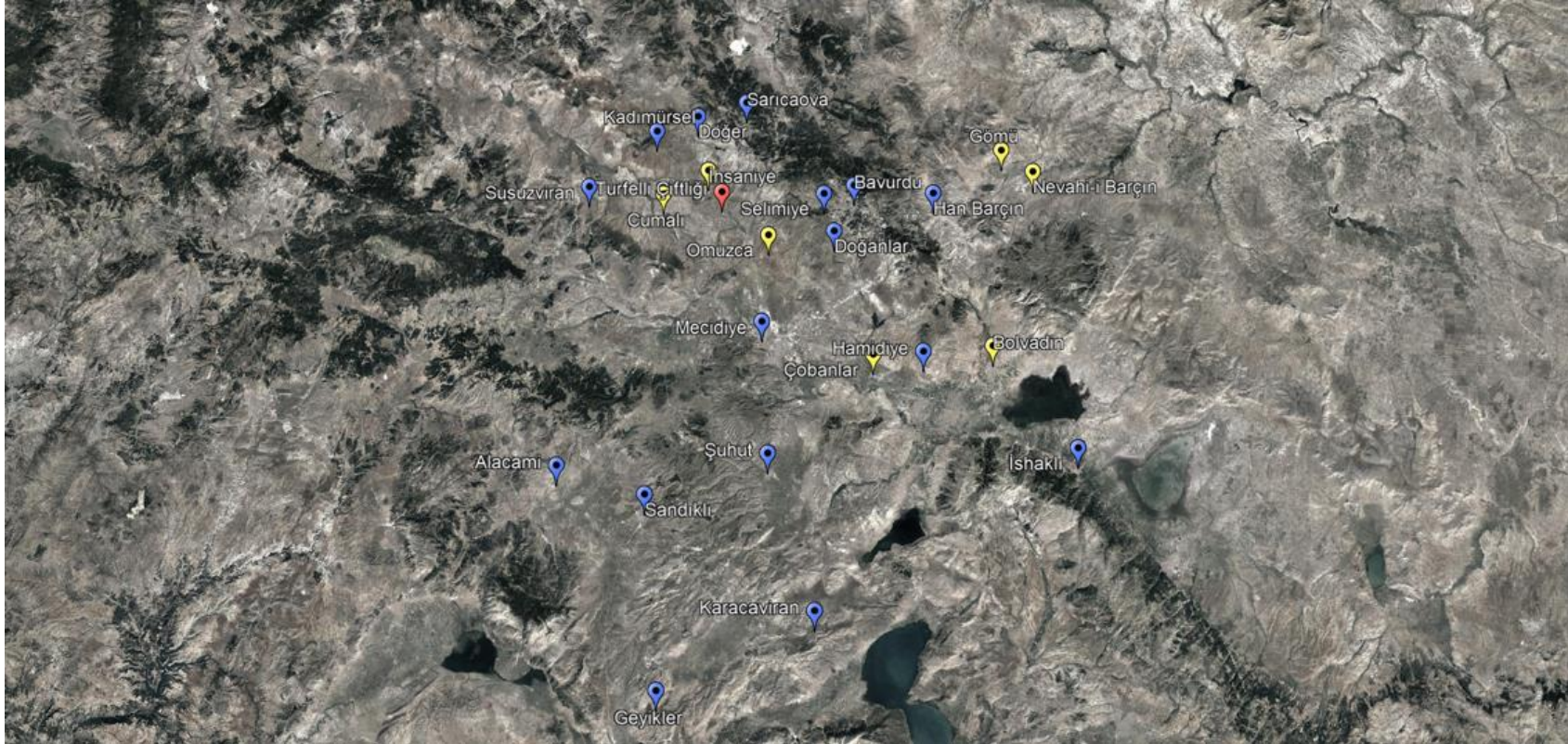
¹⁸¹ Şahin, “Bir Göçmen Kenti”, s. 235-236.

¹⁸² Şahin, “Bir Göçmen Kenti”, s. 235.

İç Batı Anadolu'nun İskân Bölgeleri

Karahisar-ı Sahib Sancağındaki İskân Bölgeleri

Harita 3. Karahisar-ı Sahib Sancağındaki İskân Bölgeleri

Map data ©2020 Google

Haritada sarı simge ile verilen yerler düzlük ve ovalar, mavi simge ile verilen yerler tepelik veya dağ yamacında iskâna açılan yerler ve son olarak kırmızı simge ile verilen yerler çiftlikleri göstermektedir.

Haritada görüldüğü gibi Karahisar-ı Sahib’de seçilen iskân bölgelerinin iklim özellikleri çok farklılaşmasa da toprak özellikleri ve arazi yapısı ciddi farklılıklar göstermektedir. Geniş ovalardan ziyade daha yüksek yamaç ve düzlükleri içine alan bu iskân yapısı her şeyden önce gelenlerin sağlığını ilgilendirmekteydi. Özellikle Bursa ovalarına yerleşen muhacirlerin bölgenin iklimine adapte olmakta zorlandığı ve iskân edildikleri arazilerin bataklıklara yakın olmasından dolayı zaman zaman çeşitli sağlık sorunları ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir.¹⁸³ Devlet, başlangıçta hastalık yönünden riskli, bataklıklara yakın ve nemli bir havaya sahip olan alanlara iskân ettiği muhacirleri zamanla salgın hastalıkların yayılmasıyla dağlık alanlara yönlendirmiştir.¹⁸⁴ Zira kuzeyin sağlam havasına alışmış Tatar ve Çerkes halklarını bataklık ve sıtmalılı alçak ovalarda iskân etmek onları neredeyse ölüme terk etmek demektir. Yayla hayatına alışık olan bu halkların başlangıçta bilinçsiz yönetilen iskân politikaları ve bulaşıcı hastalıklar yüzünden sıkıntıya düşmeleri kamuoyuna yansımış; “daha sonraki iskânlarda tecrübeli memurların görevlendirilmesi, göçmenlerin sağlıklarına iyi gelmeyecek, alışık olmadıkları alçak ve kimi zaman bataklık ovalara değil dağ yamaçlarına, yaylalara yerleştirilmesinin devletin refah ve bakası açısından daha yararlı olacağına dair görüşler” ortaya çıkmıştı.¹⁸⁵ Bu idealin İç Batı Anadolu’da hayata geçirebileceği en önemli yerlerden biri vadi düzlüklerinin bolca su kaynağıyla bir arada bulunduğu Karahisar-ı Sahib civarlarıydı. Tatar ve Çerkes iskânlarının yoğunlaştığı Nevah-i Barçın kazası (Emirdağ civarı) verimli arazileri,

¹⁸³ Şemsettin Seyhan, *Kırım’dan Bursa’ya Göç Eden Muhacirler ve Yerleşme Problemleri (1853-1914)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 126.

¹⁸⁴ Seyhan, *Kırım’dan Bursa’ya*, s. 126.

¹⁸⁵ Muhacirlerin sorunlarını basın yoluyla daha geniş kitlelere ulaştırmak, bu hususta kamuoyunda farkındalık oluşturmak üzere çıkarılan Muhacir Gazetesi ile ilgili çalışmalar için bkz.; Ayşe Pul, “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Beykoz’da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Cilt 6, Sayı 15, (2013), s. 167. Özgür Tilbe, “Muhacir Gazetesi’ne Göre Rumeli Göçerleri ve Sorunları”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, (2018), s. 133., Züriye Çelik, “Osmanlı’nın Zor Yıllarında Rumeli Göçmenlerinin Türk Basınındaki Sesi: ‘Muhacir’ Gazetesi (1909-1910)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 28, (2010).

mera, çayır ve yaylalarıyla¹⁸⁶ hayvancılık yapmaya alışkın olan Çerkes halklarının iskânı için oldukça uygundu. İskânlarda öne çıkan Bayat (Han Barçın) nahiyesi Emirdağ havzası sınırları içinde yer alır. Bayat'ın kuzey bölgesinde engebeli alanlar geniş yer tutar. Bu alanlar mera hayvancılığına müsait olup uzun süre yaylak olarak kullanılmıştır.¹⁸⁷ Ayrıca bölgede karasal iklimin görülmesi¹⁸⁸ Çerkes muhacirlerinin yeni yerlerine uyum sağlaması için önemliydi. Bir başka önemli iskân sahası olan Bolvadin ise Emirdağ eteklerinde düz ve verimli bir ova üzerinde bulunmaktadır.¹⁸⁹ İhsaniye ilçesinin sınırları içinde yer alan Döğer kasabası da dağlık bir bölge olmakla birlikte çayır-mera alanları, orman ve kullanılabilir tarım arazisi¹⁹⁰ yönünden muhacirlere uygun yaşam koşullarını sağlamıştı. Döğer kasabasının sınırındaki Emre Gölü¹⁹¹ yine su kaynağına yakınlık sebebiyle buradaki yerleşimi cazip kılmış olmalıydı. Muhtemelen Bolvadin de olduğu gibi buraya da serin iklime alışık olan Bulgaristan göçmenleri yerleştirilmişti. Sarıcaova köyü de İhsaniye ilçesinin sınırları içerisinde yer almaktaydı. Küçük bir ova görünümünde olan köyün etrafı dağlarla çevriliydi. Köyün içerisinden geçen Sarıcaova Deresi, hayvanların sulanması ve tarımsal faaliyetlerin sağlanması için oldukça önemliydi. İskân için elverişli olan bu köy, Kafkasya'dan göç eden Çerkes-Abzeh göçmenleri tarafından 1864 yılında kurulmuştur.¹⁹² İshaklı ve Sandıklı'da da aynı tarihte Çerkes muhacirler görülmekteydi.¹⁹³ İscehisar'a bağlı Bahçecik (Lütfiye) ve Selimiye (Sarıçayır) köyleri Ahıska muhacirleri tarafından;¹⁹⁴ Burhaniye (Doğlat), Kilise (Gökçeyayla), Aksihar ve Yazılıkaya köyleri ise Karaçay Türkleri tarafından¹⁹⁵ kurulmuştur. Çobanlar köyü civarındaki Turfelli çiftliği de Ahıska muhacirlerine ev sahipliği yapmıştı.¹⁹⁶ 1885

¹⁸⁶ Sefa Kendirli, *Temettuât Defterlerine Göre Nevâhî-i Barçın Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2008, s. 27.

¹⁸⁷ Mustafa Koçak, *Bayat İlçesinde Göçlerin Nedenleri ve Sonuçları*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2011, s. 31-32.

¹⁸⁸ Koçak, *Bayat İlçesinde*, s. 37.

¹⁸⁹ Özer Küpeli, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Bolvadin Şehri", V. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu (Afyonkarahisar, 13-14 Nisan 2000)*, ed. Mehmet Sarlık, Afyonkarahisar, Afyon Belediyesi Yayınları, 2000, s. 115.

¹⁹⁰ Mehmet Bozdağ, *Afyonkarahisar Frig Vadisi İhsaniye*, Afyon, 2009, s.202-203.

¹⁹¹ Bozdağ, *Afyonkarahisar*, s. 202.

¹⁹² Bozdağ, *Afyonkarahisar*, s. 316-317.

¹⁹³ Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin", s. 433.

¹⁹⁴ Muharrem Bayar, *Mermerin Tarih Yazdığı Şehir İscehisar*, Konya, 2003, s. 88.

¹⁹⁵ Bayar, *Mermerin Tarih Yazdığı*, s. 81.

¹⁹⁶ Güneş, "93 Harbi", s. 68.

yılında Omuzca ve Cumalı köylerinde ise daha çok Bulgaristan göçmenleri görülmüştü.¹⁹⁷ Daha önceden Çerkes göçmenlerinin yerleştirildiği alanlara daha sonradan Bulgaristan göçmenlerinin yerleştirildiği de haritadan gözlemlenmektedir. Örneğin; İhsaniye ve Kadımürsel köyü bu sınıflandırmaya girmektedir.¹⁹⁸ Bulgaristan göçlerinin devam etmesi neticesinde 1892 yılında yeni gelen muhacirler Susuzviranı mevkiine yerleştirilmişti.¹⁹⁹ Hamidiye köyü ise Silistre ve Rusçuk tarafından 1884 yılında Osmanlı topraklarına gelen göçmenler için Bolvadin yakınlarındaki Kureyş'te mevcut boş araziler üzerinde kurulmuştu.²⁰⁰ Hamidiye, 20. yüzyılın ilk çeyreğine dek süregelen Girit göçü neticesinde ise Giritli muhacirlere de ev sahipliği yapmıştır.²⁰¹ Şuhut ise “Ege Bölgesinin İç Batı Anadolu bölümünde yer almakta”²⁰² ve yine iklim-toprak koşullarının uygunluğu sebebiyle Balkan ve Kafkas muhacirlerine ev sahipliği yapmıştır.²⁰³

¹⁹⁷ Güneş, “93 Harbi”, s. 66-67. Omuzca köyü daha sonra Mecidiye adını almıştır.

¹⁹⁸ Güneş, “93 Harbi”, s. 66-67.

¹⁹⁹ Güneş, “93 Harbi”, s. 85. Köye daha sonradan Osmaniye adı verilmiştir.

²⁰⁰ Güneş, “93 Harbi”, s. 80.

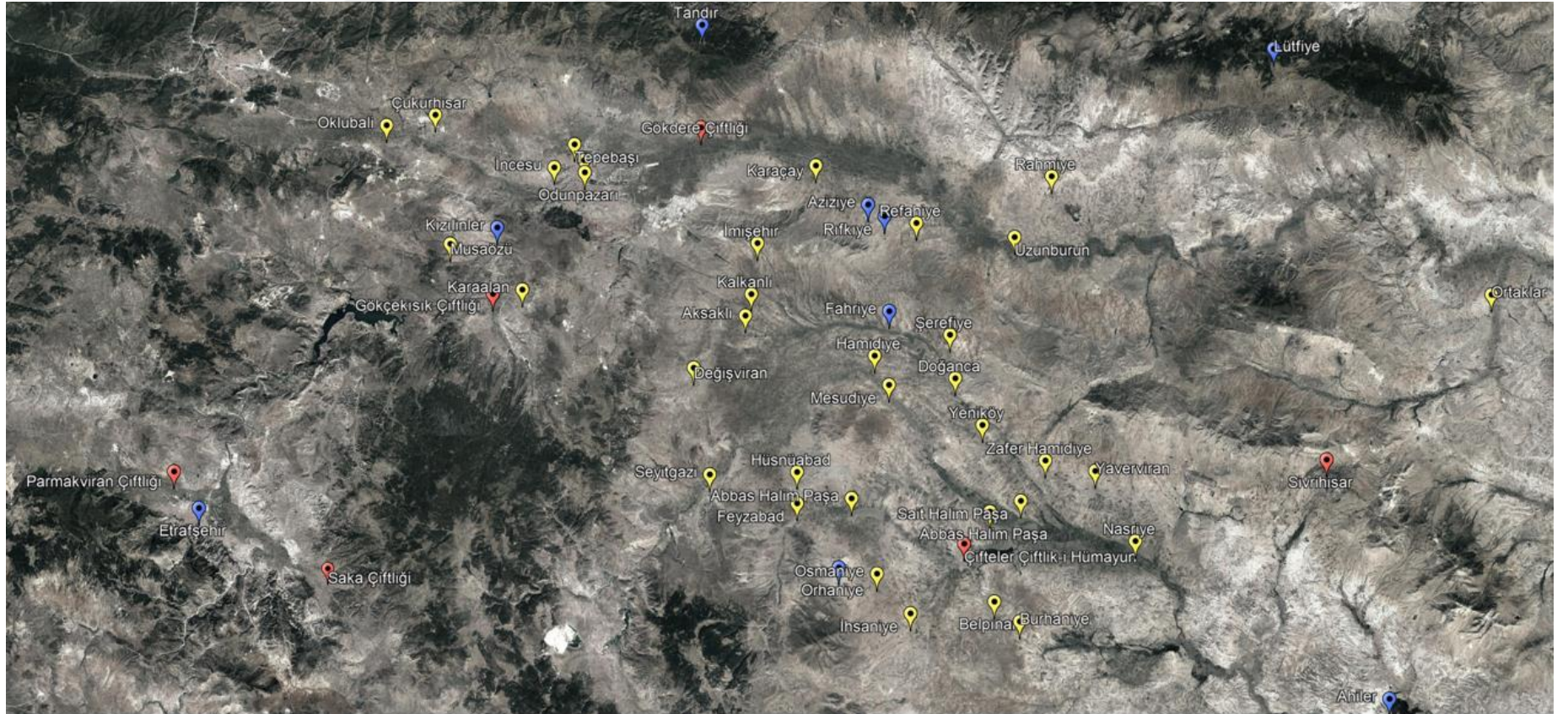
²⁰¹ Güneş, “93 Harbi”, s. 73.

²⁰² Muharrem Bayar, *Zafer Meşalesinin Yakıldığı Topraklar Şuhut*, Afyon, 2019, s. 26.

²⁰³ Bayar, *Zafer Meşalesinin*, s. 81.

Eskişehir ve Kütahya'da İskân Bölgeleri

Harita 4. Eskişehir ve Kütahya Bölgelerindeki İskân Sahaları

Map data ©2020 Google

Haritada sarı simge ile verilen yerler düzlük ve ovalar, mavi simle ile verilen yerler tepelik veya dağ yamacında iskâna açılan yerler ve son olarak kırmızı simge ile verilen yerler çiftlikleri göstermektedir.

Eskişehir sahasındaki iskânları gösteren Harita 4'e kısa bir göz gezdirildiğinde bile sarı renkle gösterilen ovalık iskân yerleşimlerinin Karahisar Sahib'e kıyasla çok baskın olduğu görülmektedir. Aslına bakılırsa Tunçdilek'e göre Eskişehir'de eski yerli köylerin yerleşme sahalalarının seçiminde gizlenmek, yollardan uzak olmak ön planda tutulmuş ve bu yüzden eski yerel yerleşimler ova tabanında değil dağların tam eteğinde kurulmuştur.²⁰⁴ Ona göre, yerleşim sahalalarının tabiri caizse korunaklı bölgelerden seçilmesinin nedeni; 17. yüzyıldan sonra Anadolu'da tarımsal faaliyetlerin düşmesi ve buna bağlı olarak eski tarım arazilerinin sıtmalılı otlak alanlarına dönüşmesi ve bunlara paralel olarak meydana gelen ekonomik sorunlar, kıtlıklar, isyanlar ve eşkıyalık hareketleriydi.²⁰⁵ Örneğin, eşkıyalardan korunmak için köylüler Porsuk Nehri'nin ovasına değil nehrin bataklıkları arasında meydana gelen adalara yerleşmişti.²⁰⁶ Eski ahalinin ovalardan çekilip dağların yamaçlarında yerleşmesindeki bir başka neden ise sıtma hastalığı olmuştur.²⁰⁷ Eski yerleşmeler hali yani boş arazilerin bolluğundan dolayı sıklıkla yer değiştirmiştir.²⁰⁸ Bölgeye muhacir iskân edildiğinde boş olarak değerlendirilen sahalar aslında eski yerli köylerin uzun süredir kullandıkları ama yerleşmedikleri aşağı ovalardaki mera ya da otlaklardı. Tunçdilek'e göre; dağlık alanlar ve yaylalar tipik yerleşim sahalalarının dışında kalmış, daha çok konar-göçer olan Yörük ve Türkmenlerin hayvanlarını otlatma alanları olarak kullanılmıştı.²⁰⁹ 18. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun zirai imkânlarını geliştirmek için o zamana kadar konargöçer halde yaşayan aşiretlerin yerleşik olmaları teşvik edilmişti. Türkmenler yerleşecekleri alanları seçerken dağlık ya da bataklık bölgeleri değil bunların dışındaki uygun havzaları seçmişlerdi.²¹⁰ Bu yüzden Türkmen köyleri Çifteler Ovası'nın kuzey kenarındaki yamaçlarda yoğunlaşmıştı.²¹¹ Yörüklerin yerleştikten sonra da

²⁰⁴ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde", s. 194.

²⁰⁵ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde", s. 195.

²⁰⁶ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde", s. 196.

²⁰⁷ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde", s. 196.

²⁰⁸ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde", s. 197.

²⁰⁹ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde", s. 198.

²¹⁰ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde", s. 199.

²¹¹ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde", s. 199.

hayvancılıkla uğraşmaları iskân yerlerinin seçiminde önemli rol oynamıştı. Yörüklerin genellikle ormanları, dağlık alanları, otlak ya da meraları kendilerine yerleşme yeri olarak seçmeleri tesadüf değildi.²¹² Bu anlamda yörükler daha çok Sündiken Dağları ile Yukarı Porsuk Vadisi civarında yerleşmişlerdi.²¹³ Bir başka deyişle vadilere paralel giden ve çoğunlukla yüksek rakımlı kesik düzlüklerin olduğu Karahisar-ı Sahib'den farklı olarak Eskişehir'de muhacir yerleşiminin itici gücü yamaçlardan bataklıklara doğru uzanan düzlük ovalardı. Muhacirlere iskân etmeleri için öncelikle gösterilen yerler İnönü, Eskişehir merkez, Alpu ve Çifteler ovalarıydı. Ancak bu sahalarda bataklıkların mevcut olması ve sıtmanın tıpkı Bursa ovalarındaki gibi yaygınlığı muhacirleri çok zor durumda bırakmıştı. Bundan dolayı muhacirler İnönü Ovası kuzeyinde Sündiken Yaylası'na ve Yukarı Porsuk Vadisi'ne kadar sokulmak zorunda kalmışlardı.²¹⁴ Ayrıca hanedana ve vakıflara ait toprakların o zamana kadar Yörük ve Türkmenler tarafından mera olarak kullanılan yerleri de hem mevcut ahali hem de muhacirlerin yeni iskân sahasının içine girmişti.²¹⁵ Mesela Arapkuyusu köyü, Harmandalı köyünün merasına yerleşmiş ise de Arapkuyusu köyü 1860 yılında Nogay muhacirlerine bırakılmıştı.²¹⁶ Kimi zaman muhacirler, devletin gösterdiği yerleri beğenmeyip bölgedeki daha müsait topraklara oraları yerlilerden satın alarak yerleşmişti. Bunun dışında devletin verdiği arazinin dar gelmesiyle komşu yerli köyden toprak almak suretiyle sahalarını genişleten muhacir köyleri olmuştu.²¹⁷ 1860 yılından itibaren Kırım'dan Osmanlı topraklarına gerçekleşen göçler sonucunda Eskişehir'de pek çok Tatar köyü kuruldu.²¹⁸ Örneğin; Zaferhamit²¹⁹, Mesudiye²²⁰ ve Yeşildon²²¹ köyleri Kırım Tatarları tarafından kurulmuştu. Tunçdilek, Eskişehir'de muhacirlerin iskânından önce “45 km²'ye 1 köy düşerken muhacirlerin iskânından sonra bu oranın 26 km²'ye 1 köy” haline gelerek neredeyse iki kat arttığını

²¹² Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 200.

²¹³ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 200.

²¹⁴ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 205. Örneğin Abazalar bu sebeple özellikle Sündiken Dağları üzerinde iskân edilmişlerdi.

²¹⁵ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 205.

²¹⁶ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 203-206.

²¹⁷ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 206. Örneğin; Kandilli, Karaağaç, Kavalca, Akpınar, Poyra köyleri bu şekilde meydana gelmiştir.

²¹⁸ Perihan Sarıöz, *Bir Zamanlar Eskişehir*, Eskişehir, 1997, s. 17.

²¹⁹ Ada, *Eskişehir İli*, s. 169.

²²⁰ Ada, *Eskişehir İli*, s. 130.

²²¹ Ada, *Eskişehir İli*, s. 162.

vurgulamıştır.²²² 20. yüzyılın başlarında Eskişehir'in Mahmudiye ilçesine bağlı olarak kurulan diğer Kırım Tatar köyleri ise “*Refahiye*²²³, *Fahiye*²²⁴, *Şerefiye*²²⁵, *Hamidiye*²²⁶, *Mesudiye*²²⁷, *Lütfiye*”²²⁸ köyleri idi. Yine aynı tarihlerde Çifteler ilçesindeki hali araziler üzerinde Kırım Tatarları tarafından “*Hayriye*²²⁹, *Orhaniye*²³⁰, *İhsaniye*²³¹, *Nasriye*”²³² köyleri kurulmuştur. Balkan Savaşı'nın başlamasıyla Balkanlardan Çifteler bölgesine gelen göçmenler tarafından 1910 yılında Sait Halim Paşa²³³ ve 1914 yılında ise Bulgaristan göçmenleri tarafından Abbas Halim Paşa²³⁴ çiftlikleri kurulmuştur. Çifteler çiftliğine bağlı Belpınar köyü ise Kafkasya'dan göç eden Karaçay göçmenleri tarafından kurulmuştur.²³⁵ 20. yüzyılın başında Sivrihisar ilçesine bağlı olarak Bulgaristan, Romanya ve Kırım'da göç eden muhacirler tarafından kurulan köyler ise; “*Yaverviran*²³⁶, *Gerenli*²³⁷, *Ahiler*²³⁸, *Ortaklar*”²³⁹dır. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başına kadar ki süreçte Balkan göçleriyle kurulan Pomak köyleri ise; “*Lütfiye*²⁴⁰, *Osmaniye*²⁴¹, *Uzunburun*”²⁴²dur. Görüldüğü üzere yüzyılın sonlarında iskâna açılan alanlar artık görece daha güvenli, sel baskınlarına karşı korunaklı ve sıtmal alanlarının uzağındaki dağ eteklerinden düzlük ovalara doğru iyice sokulmuştur. 20. yüzyılın başında Tepebaşı mevkiinde Kafkas-Abaza

²²² Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 208.

²²³ Ada, *Eskişehir İli*, s. 184.

²²⁴ Cemile Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze Eskişehir Yöresinde Tatarlar*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 179.

²²⁵ Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 170.

²²⁶ Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 183.

²²⁷ Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 198.

²²⁸ Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 196.

²²⁹ Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 184.

²³⁰ Ada, *Eskişehir İli*, s. 135.

²³¹ Ada, *Eskişehir İli*, s. 186.

²³² Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 177.

²³³ Ada, *Eskişehir İli*, s. 189.

²³⁴ Ada, *Eskişehir İli*, s. 42.

²³⁵ Karataş, “Karaçay Türklerinin”, s. 534.

²³⁶ Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 206.

²³⁷ Ada, *Eskişehir İli*, s. 90.

²³⁸ Ada, *Eskişehir İli*, s. 45.

²³⁹ Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 199.

²⁴⁰ Ada, *Eskişehir İli*, s. 128. Hem Odunpazarı ilçesinde hem de Mihalicçık ilçesinde Pomak muhacirleri tarafından Lütfiye adıyla köyler kurulmuştur.

²⁴¹ Hakkı Yazıcı, Muammer Demirel, “93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı)’ndan Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 29, (Erzurum 2006), s. 275.

²⁴² Ada, *Eskişehir İli*, s. 156.

göçmenleri tarafından kurulan Tandır²⁴³, Kırım göçmenleri tarafından Gökdere²⁴⁴, Balkan göçmenleri tarafından Yeni İncesu,²⁴⁵ Çerkes göçmenleri tarafından Musaözü²⁴⁶ ve Rumeli göçmenleri tarafından Kızılınler²⁴⁷ köyleri kurulmuştur. Odunpazarı mevkiinde 19. yüzyılı sonu ile 20. yüzyılın başında Kafkas ve Rumeli göçmenleri tarafından “Akınar²⁴⁸, İmişehir²⁴⁹ ve Karalan”²⁵⁰ köyleri kurulmuştur. Bölgedeki Kalkanlı²⁵¹ ve Karaçay²⁵² köyleri ise Kırım’dan göç eden Tatar ve Nogay muhacirler tarafından kurulmuştur. Seyitgazi mevkiinde ise 19. yüzyılın sonunda Balkan göçmenleri tarafından Değişören köyü²⁵³ kurulmuştur. Yakın tarihlerde aynı mevkiide Balkan ve Kafkas göçmenleri tarafından Hüsnüabad köyü²⁵⁴ kurulmuştur. 20. yüzyılın başlarında ise Kafkaslardan gelen Çerkes göçmenleri tarafından Feyziabad²⁵⁵, Kırım Tatarları tarafından da Aksaklı²⁵⁶ köyleri kurulmuştur. Kütahya il sınırları içinde yer alan Parmakviran²⁵⁷ ve Saka (Büyüksaka)²⁵⁸ çiftliklerine ise 20. yüzyılın ilk çeyreğine dek Rumeli (Boşnak) ve Bulgaristan (Pomak) göçmenleri iskân edilmiştir.

Devletin Sundukları ve İskânın Erken Aşamalarında Sorunlar

Osmanlı Devleti, iskânları gerçekleştirirken muhacirlere arazi tahsis etmiş, ev inşa etmiş ve muhacirler kendi geçimlerini sağlayabilecek güce ulaşıncaya dek yardım etmiş ve ihtiyaçlarını gözetmiştir. Sürecin başlarında Osmanlı merkez bürokrasinin

²⁴³ Ada, *Eskişehir İli*, s. 152.

²⁴⁴ Ada, *Eskişehir İli*, s. 93.

²⁴⁵ Ada, *Eskişehir İli*, s. 161.

²⁴⁶ Ada, *Eskişehir İli*, s. 131.

²⁴⁷ Ada, *Eskişehir İli*, s. 120.

²⁴⁸ Ada, *Eskişehir İli*, s. 48.

²⁴⁹ Ada, *Eskişehir İli*, s.103.

²⁵⁰ Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 187.

²⁵¹ Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 186.

²⁵² Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze*, s. 188.

²⁵³ Ada, *Eskişehir İli*, s. 77. Köyün ismi Cumhuriyet Dönemi’nde “Değişören” olarak değiştirilmiştir.

²⁵⁴ Ada, *Eskişehir İli*, s. 182.

²⁵⁵ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 202.

²⁵⁶ Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde”, s. 203.

²⁵⁷ BOA. ML.VRD.TMT.d. 8623. 29 Zilhicce 1261 (29 Aralık 1845).

²⁵⁸ BOA. ML.VRD.TMT.d. 8651. 29 Zilhicce 1261 (29 Aralık 1845). Ayrıca; Veysel Öngül, *Balkan Savaşları Sonrasında Rumeli’den Anadolu’ya Göçler (Sandıklı Reşadiye Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2016, s. 71.

hayali ve ideal olarak gördüğü iskân tarzı buydu. Gerçekten de iskân edilen muhacirlerin nakil işlemleri, gıda ve giysi gereksinimleri, barınacakları hanelerin inşası ve yakacak ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştı.²⁵⁹ Muhacirlerden tarımla uğraşanlara arazi, tohumluk, buğday, öküz verilmiş; ziraatla uğraşanların dışında zanaat ve ticaretle uğraşanlara ise istihdam imkânları tanınmıştı.²⁶⁰ İskânın en kritik süreci olarak muhacirlere ziraat yapabilmeleri için gerekli miktarda arazi genellikle meccanen yani karşılıksız tahsis edilmiştir.²⁶¹ Güneş'e göre muhacirlere yapılan yardımlar 1859 yılından itibaren yalnızca ekmekle sınırlandırılmıştır.²⁶² Ayrıca muhacirlerin temel gereksinimlerinin zaman zaman yerel ahalinin yaptığı bağışlarla karşılandığı da görülmüştür.²⁶³ İpek ise 1864 yılına kadar imparatorluğa göç edenlerin fakir olarak görülüp, göçmenlere iskân edildikleri kazalardan “günlük yarım kıyye ekmek ya da bedeli nakit” verildiğini belirtmiştir.²⁶⁴ 1860 yılında Karahisar-ı Sahib sancağının “kaza, kasaba ve köylerine müteferrikan iskân edilen” Nogay muhacirlerinden Pişto kabilesine mensup 232 hane 275 nüfustan ellerinde fukara pusulası olanlara iskânlarına değin günlük yarımşar kıyye ekmek veya bunun karşılığı para verilmiştir.²⁶⁵ Muhacirlerin hızlı bir şekilde tarımsal üretime kazandırılabilmesi için devletin hane başına lüzumu miktar tohumluk buğday dağıtması da iskân sürecinin bir diğer önemli meselesiydi. Zaten muhacirlerin de tohumluk ve yemeklik zahire talebinde bulundukları belgelerde karşımıza çıkmaktaydı.²⁶⁶ Muhacirlere tohumluk ve yemeklik zahire yardımıyla onların mümkün olan en kısa sürede ziraat mevsimi geçmeden ekim-dikim işlerine başlamaları isteniyordu. Verilen tohum miktarı ev içindeki çift sayısına bakılmaksızın hane başına 5 kile civarında seyretmekteydi.²⁶⁷ Yardımların müteselsil kefaletle ve pek mümkün olmasa da daha sonra aynen geri ödenmesi koşuluyla verildiği de oluyordu.²⁶⁸ Örneğin, “1893 yılında Kafkasya'dan Karahisar-ı Sahib sancağına iskân olunan 33 hane 150 nüfus Hanbarçın nahiyesine

²⁵⁹ Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 449.

²⁶⁰ Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 105.

²⁶¹ Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 442.

²⁶² Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 443.

²⁶³ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya*, s. 118-119.

²⁶⁴ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 66.

²⁶⁵ BOA. A.MKT.NZD. 329/53. 16 Rebiülahir 1277 (1 Kasım 1860).

²⁶⁶ BOA. DH.MKT. 1790/74. 28 Teşrinisani 1306 (10 Aralık 1890).

²⁶⁷ BOA. DH.MKT. 1462/53. 21 Safer 1305 (8 Kasım 1887).

²⁶⁸ Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 443.

bağlı Paşoh'a nakledilmiş ve muhacirlerin ihtiyaç duydukları tohumluk ve yemeklik zahirenin bedeli hane nüfusuna oranlanarak müteselsil kefaletle aşar toplamından verilmişti."²⁶⁹ Belgede yapılan bu yardımın yukarıda bahsedildiği gibi daha sonra muhacirlerden aynen geri alınmak suretiyle gerçekleştirildiği belirtilmişti.²⁷⁰ Muhacirler çoğu zaman zahire yardımlarını geri ödeyecek güfte olmadıklarını belirterek muafiyet talebinde bulunmuşlardı.²⁷¹ Tarımsal faaliyetlerin aksamadan sağlanması için 1859 yılına kadar gelmiş olan muhacirlere her haneye birer çift, 1861 yılında alınan kararla ise *"her bir hanenin nüfusu 5 kişi sayılarak 10 nüfuslu iki haneye 1 çift öküz"* verilmiştir. Daha sonra *"15 kişiye 1 çift öküz düşmesi uygun görülmüş fakat 1864'te yeniden iki haneye 1 çift öküz verilmesi"* uygun görülmüştür.²⁷²

Osmanlı Devleti, muhacir çocukların eğitim alabilmesini ve halkın dini görevlerini yerine getirebilmesi için yeni inşa olunacak köylerde mektep ve cami ve yapılmasına oldukça önem vermiştir.²⁷³ 1865 yılında iskân edilen muhacirler Müslüman nüfustan ibaret oldukları için Çifteler Çiftlik-i Hümayun'unda bir cami ve mescit inşa edilmesi kararlaştırılmıştı. Mescit inşası için çıkan 13.134 kuruşluk masrafın 5-6 bin kuruşunun mahalledeki ashâb-ı hayrât tarafından, geri kalan 7-8 bin kuruş kadar akçenin ise mal sandığından tesviyesi istenmişti. Fakat daha sonra masrafın mal sandığına yük olacağı gerekçesiyle inşaatın bir süre geciktirilmesi düşünülmüştü. Lakin iskân edilen Müslüman muhacir nüfusunun bir hayli fazla olması mescit inşasını şer'an gerekli kılmıştı. Cami-i şerifin inşasına hemen başlanması ve masrafın 8.000 kuruşu geçmeyecek şekilde mirîden verilecek akçe ile karşılanması kararlaştırılmıştı.²⁷⁴ Bununla birlikte inşası tamamlanmış olan cami, mescit ve mekteplerde imam hatiplik ve hocalık vazifelerine muhacirlerin kendi içlerinden bir kimseyi tayin etmelerine sıcak bakılıyordu. Örneğin, 1862 yılında Kütahya sancağının Seyidgazi kazasında iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Altıkesek kabilesi için inşa

²⁶⁹ Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin", s. 444.

²⁷⁰ BOA. DH.MKT. 79/42. 15 Muharrem 1311 (29 Temmuz 1893).

²⁷¹ BOA. DH.MKT. 2031/103. 27 Cemaziyelevvel 1310 (17 Aralık 1892). Karahisar-ı Sahib'deki Selimiye köyündeki Ahıska muhacirleri ödemekle yükümlü oldukları zahirenin yarısını bile ödemeye kudretleri olmadığından ve bu hususta yerel idare tarafından baskı gördüklerinden şikâyetle bulunmuş ve maliye nezaretinden muafiyet talep etmişlerdi.

²⁷² Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 2010, s. 172.

²⁷³ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya*, s. 130.

²⁷⁴ BOA. İ.MVL. 539/24226. 23 Rebiülahir 1282 (15 Eylül 1865).

edilmiş mescidin imam-hatiplik ve mektep hocalığı kabile mensubu olan Musa Efendi'ye bırakılmıştı.²⁷⁵ Böylece devlet bu şekilde hem muhacirlere iş imkânı sağlamış oluyor hem de taşraya memur gönderme yükümlülüğünü kısmen hafifletmiş oluyordu. Osmanlı Devleti, muhacirlerin salgın hastalıklardan korunması konusuna oldukça önem vermişti. Salgın hastalığa yakalanan muhacirler için gureba hastaneleri hizmet vermişti.²⁷⁶ Ayrıca aşı kampanyaları da düzenlenmişti.²⁷⁷ Fakat bu politikalar barınma koşulları, hijyen olanakları ve gıda ihtiyaçlarının sağlanması yönündeki noksanlıklar nedeniyle istenildiği şekilde yürütülemiyordu. Bu durumun oluşmasında ilaç ve sağlık personeli tedariki sürecinde meydana gelen aksaklıklar da etkiliydi.²⁷⁸ Özellikle humma ve tifüs hastalıkları vefatlarla sonuçlanabiliyordu.²⁷⁹ Muhacirlere ev bulmakla başlayan süreç, uygun arazinin teminiyle ve çoğu zaman da onların mescit ihtiyacının giderilmesiyle devam etmişti; ancak bunların neticesinde devlet yetkilileri ve muhacirler, yerleşikliğin doğal sonucu olarak kendilerini vergi ve askeri yükümlülük meselesinin içinde bulmuşlardı. Sürecin diğer aşamalarına göre bu yükümlülüklerin birkaç defa değiştirilmesi yeni gelenlerle devlet arasında süregiden dinamik bir “pazarlığın” da sertleşmesi demekti.

Muhacirler erken dönemlerde, yeni yurtlarına iskân edildikten sonra “3 yıl aşar vergisinden, 10 yıl diğer vergilerden, 25 yıl da askerlikten muaf” tutulmuşlardı.²⁸⁰ Muafiyet uygulamalarının iskânların artarak devam etmesiyle hazinenin kapasitesini çokça aşması neticesinde 1860'lı yıllarda bu uygulamada gevşemeye gidilmiştir. Nitekim 1864 yılında talimatname yeniden düzenlenerek masraflar karşılanmaya çalışılmıştır.²⁸¹ Buna göre; “iskânı üzerinden 3 yıl geçen göçmenlerden öşür alınması, iskânı tamamlanmamış olanlara ise tohum ve ekmek yardımı yapılması” kararlaştırılmıştır.²⁸² Ayrıca “1864-1865 yılından itibaren de muhacirlerden ağnam vergisinin” alınmasına karar verilmiştir.²⁸³ Ancak muhacirlerin yükümlü oldukları

²⁷⁵ Tiryaki, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 209.

²⁷⁶ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 124.

²⁷⁷ Koç, “Tuna Vilayeti Göçmenleri”, s. 68.

²⁷⁸ Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 447.

²⁷⁹ BOA. DH.MKT. 143/15. 14 Eylül 1309 (26 Eylül 1893). Karahisar-ı Sahib sancağının Dazkırı nahiyesinde Hasandede adlı muhacir karyesinde humma hastalığı yayılmıştır.

²⁸⁰ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya*, s. 130.

²⁸¹ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 71.

²⁸² İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 71.

²⁸³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 169.

vergileri ödemekte güçlük çektikleri için çoğu zaman muafiyet sürelerinin uzatılması talep ediyorlardı.²⁸⁴ Bazen de muafiyet süresi dolmadan muhacirlerden vergi istendiği oluyordu. Örneğin, 1866 yılında -belki de biraz önce- Karahisar-ı Sahib sancağına tabi Şuhud kazasında Ortaköy ve Armutlu mahallesine iskân edilmiş Nogay muhacirlerinin vekili Yahya Efendi, fakir oldukları halde kendilerinden vergi ve ağnam resmi talep edilmesi sonucunda mağdur olduklarını ve bölgedeki aşiretler tarafından da zulüm gördüklerini yetkililere bildirmişti.²⁸⁵ Muhacirlerin vergileri ödeme konusunda çektikleri güçlükler nihayet yetkilileri yeni bir düzenleme yapmaya itmişti; “1886 tarihli irade ile muhacirler, emlâk ve temettuat vergilerinden 2 yıl, yine 1888 tarihli irade ile de askerlikten 6 yıl muaf tutulmuşlardı.”²⁸⁶ Osmanlı Devleti ise kendisine mali açıdan oldukça yük getiren bu muafiyetlerden kurtulmak için “1894 yılından sonra Anadolu’ya göç etmek isteyen muhacirlerden iskân şartlarına uymayı taahhüt eden senetler” almaya başlamıştır.²⁸⁷

Eskişehir ve Kütahya’da ise Karahisar-ı Sahib’de olduğu gibi muhacirlerin bir kısmı daimî iskân bölgelerine sevk edilinceye kadar yerli ahalinin evlerinde misafir olarak iskân edilmişti. Gerek geçici iskân sırasında ve gerekse iskân sonrasında muhacirler ürünlerini yetiştirinceye kadar geçimlerini temin edebilmeleri için yevmiyeleri ödenmişti. Örneğin, 1830’lu(?) yılların sonunda Eskişehir’e gelen 40 kadar Çerkes hane, Çifteler çiftliğine iskân edilmişti ve geçimlik tohumları devlet tarafından karşılanmıştı.²⁸⁸ Bir başka örnekte ise 1860 yılında Eskişehir kaza ve kuralarına iskân olunmak isteyen Çerkes muhacirlerinden Altıkesek kabilesinden 18 hane kebir ve sagir 112 nüfusu için devlet büyük çaba harcamıştı. Muhacirlerin iskânı tamamlana dek yevmiyelerin bir kısmının Muhacir Komisyonu Sandığı’ndan ve geri kalan kısmının mahalli idare tarafından karşılanması için taşradaki yetkililer

²⁸⁴ Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin”, s. 447.

²⁸⁵ BOA. MVL. 496/131. 8 Muharrem 1283 (23 Mayıs 1866).

²⁸⁶ Mehmet Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt IV, (1999), s. 598.

²⁸⁷ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 72.

²⁸⁸ BOA. HAT. 1418/58002. 29 Zilhicce 1252? (6 Nisan 1837). Belgenin tam tarihi verilmemiştir. BOA. HAT. 381/20572. 25 Şaban 1254 (13 Kasım 1838).

bilgilendirilmişti.²⁸⁹ En azından bazı durumlarda muhacirler için inşa edilen hanelerin masraflarının bir kısmı bölge halkı tarafından karşılıksız sağlanmıştı.²⁹⁰

Yevmiye meselesinin tıpkı arazi ve tohumluk dağıtımında olduğu gibi oldukça hassas bir süreç olduğu anlaşılmaktadır; bu yüzden de yevmiye ödemeleri devlet kurumları arasındaki yazışmaların temel konularından birini oluşturmaktaydı. 1860 yılında Kafkasya'dan gelen Çerkes kökenli Besni kabilesinden 3 hane 21 nüfusun Eskişehir kazasına müteferrikan iskânı ile iskân süreci tamamlana kadar muhacirlerin yevmiyelerinin ödenmesi ve günlük ekmeklerinin verilmesi Kütahya Kaymakam'ından istenmişti.²⁹¹ Hemen hemen aynı dönemde bu kez Çerkes muhacirlerinden Debbağ kabilesinden iki hane sagir ve kebir 17 nüfusun Eskişehir'deki münasip bir karyeye iskân edilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması planlanmıştı.²⁹² Muhacirlere bölgedeki iskânları ve ziraata girişmelerinin temini için verilmesi gereken yevmiye, hane, arazi, zirai alet ve çift öküzleri de daha en başlarda merkezi yetkililerce bildirilmişti.²⁹³ Diğer bölgelerde de uygulandığı üzere ve yerel ahaliyi teşvik etmek amacıyla Kütahya sancağına iskân edilen muhacirlere ahalinin yaptığı yardımlar da Ceride-i Havadis'te duyurulmuştu.²⁹⁴ Çerkes muhacirlerinden Besni kabilesinden Abaza Bey takımından 26 hane 324 nüfusun içinde ellerinde fukara pusulası bulunanlara da iskânları gerçekleşene kadar yevmiye olarak yarımşar kıyye nan-ı aziz verilmesi istenmekteydi.²⁹⁵ Göçmen hareketliliğinin yoğun olduğu 60'lı yılların başında yine Kütahya sancağına Kırım üzerinden bir kafil gelmiş ve Gözleve ahalisinden 6 hane 24 nüfuslu Hoca Ali cemaatine Çifteler çiftliğinde iskânları gerçekleşinceye kadar yarımşar kıyye nan-ı aziz verilmişti.²⁹⁶

Muhacirlere dağıtılacak yevmiye hususunda merkezin giderek daha hassas davranmaya başladığını da gözlemek mümkündür; özellikle iskânı gerçekleşmiş

²⁸⁹ BOA. A.MKT.NZD. 316/8. 5 Zilhicce 1276 (24 Haziran 1860). Ayrıca bkz: Demirel, "Kırım Savaşı'ndan Sonra", s. 316.

²⁹⁰ BOA. A.MKT.NZD. 390/35. 2 Receb 1278 (3 Ocak 1862).

²⁹¹ BOA. A.MKT.NZD. 335/66. 4 Cemaziyelahir 1277 (18 Aralık 1860). Ayrıca bkz: Demirel, "Kırım Savaşı'ndan Sonra", s. 317.

²⁹² BOA. A.MKT.NZD. 316/94. 15 Zilhicce 1276 (4 Temmuz 1860).

²⁹³ BOA. A.MKT.NZD. 288/14. 15 Muharrem (?) 1276 (14 Ağustos 1869).

²⁹⁴ Cevdet Dadaş, Zekai Mete, Atilla Batur, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya'da Sosyal Hayat III*, Kütahya, 2002, s. 87.

²⁹⁵ BOA. A.MKT.NZD. 328/94. 12 Rebiülahir 1275 (20 Ekim 1858).

²⁹⁶ BOA. A.MKT.MHM. 224/28. 19 Zilhicce 1277 (28 Haziran 1861).

olan muhacirlere yevmiye verilmemesine dikkat edilmişti. Bu husus devlet yetkilerinin gelenleri bir an evvel yerleşik köylü olarak görmek istemesinden kaynaklanmakta ve kimi zaman da gerçekleşmesi zor olan bir ideale dayanmaktaydı. Örneğin, Kütahya sancağında aralarında Çukurhisar'ın da olduğu köylere iskânları muhtemelen 1861 yılında tamamlanmış olan Çerkes muhacirlerinden Abbas Bey takımının tamamen iskân edildiği için yevmiye istemeye hakları olmadığı bildirilmişti.²⁹⁷ Yevmiye ödemelerinin sürmesini isteyen muhacirlerin bu taleplerine karşı merkezi otorite, onları daha çok ziraata teşvik etmeye çalışıyordu. Nitekim bu amaçla yine aynı dönemde Eskişehir kazasına iskân edilmiş Çerkes muhacirlerinden Dağ kabilesi ahalisinden 7 hane hasılatından teslim edilmesi şartıyla 200 İstanbul kilesi tohumluk buğday ve arpa ile öküz bizzat üretime katılmaları için verilmişti.²⁹⁸ Muhacirlere tanınan vergi muafiyetinin süresi dolduktan sonra muhacirlerden alınacak ağnam resminin mültezimlere verilmeksizin hükümetçe tahsil edilerek hazineye gönderilmesi muhacirin iskân olunan mahallerin vali, mutasarrıf ve kaymakamlara bildirilmişti.²⁹⁹

Yukarıda da gösterildiği üzere muhacirlere kendileri iskân edilip hanelerine yerleşinceye kadar belirlenen miktarda yevmiye ve nan-ı aziz verileceği devletin muhacirleri mağdur etmemek yönünde geliştirdiği önemli politikalarından biriydi. Fakat sistem her zaman kusursuz işleyememiş ve muhacirlere verilmesi gereken yevmiyelerde aksamalar meydana gelmişti. Örneğin, 1860'lı yılların başında Kütahya sancağı dâhilinde Eskişehir kazasına Çerkes muhacirlerden Altıkese kabilesinden Ayşe Hanım takımı iskân edilmişti. Ancak muhacirler, birikmiş yevmiyelerini hala alamadıkları gerekçesiyle Eskişehir Meclisi'ne başvurmuşlar ve kendilerine bir mazbata verilmesine rağmen ödemelerini alamamışlardı. Muhacirler yaşadıkları mağduriyeti aralarından seçtikleri vekilleri aracılığıyla Muhacir Komisyonu'na ve İstanbul'daki diğer yetkililere ulaştırmıştı.³⁰⁰ Arşiv belgelerinde muhacirlerin yevmiyelerini alamadıkları, bundan dolayı mağdur oldukları ve gereğinin yapılıp

²⁹⁷ BOA. A.MKT.UM. 529/88. 29 Receb 1278 (30 Ocak 1862).

²⁹⁸ BOA. A.MKT.UM. 458/35. 17 Şaban 1277 (28 Şubat 1861).

²⁹⁹ BOA. MV.L. 712/70. 11 Cemaziyelevvel 1282 (2 Ekim 1865). Ancak tebliğe göre 1282 (1865-55) yılından itibaren her bölgenin ağnam rûsumuna muhacir ağnam rûsumu eklenerek müzayede olunacaktı.

³⁰⁰ BOA. A.MKT. DV. 216/63. 9 Receb 1278 (10 Ocak 1862).

sefaletten kurtarılmalarını talep ettikleri çok sık biçimde görülmektedir. Yine 1860'lı yılların başında Çerkes muhacirlerinden Altıkesek kabilesinden 6 hanenin Eskişehir'e yerleştirilmesi kararlaştırılmış ancak muhacirlerin iskânı gerçekleştirilmemiş ve bu süreçte almaları gereken yevmiyeleri kendilerine verilmemişti. Bunun üzerine Dergos(?), Nuh, İlyas, İshak ve Uğurlu isimlerindeki kabile ileri gelenleri fukaradan olduklarını belirterek yevmiyelerinin kendilerine ödenmesini ve hanelerinin Eskişehir'e daha önceden iskân edilmiş olan akrabalarının yanında inşa edilmesini yetkililerden talep etmişlerdir.³⁰¹ Bir başka örnekte ise, 1862 yılında Eskişehir kazasına iskân için gönderilmiş olan 30 hane 190 nüfusun hala yerleştirilmedikleri, yevmiyelerinin verilmediği ve bundan dolayı sefaletle düştüklerini Muhacir Komisyonu aracılığıyla Kütahya Kaymakamı'na bildirilmişti.³⁰²

İskânın birçok aşamasında idealize edilen sürecin dışına çıkılabiliyordu. Ancak gelenlere yer bulunmuş ve arazi gösterilmiş olsa bile süreç çoğu zaman devlet yetkililerinin nizamnamelere döktüğü şekilde işlemiyordu. Açıkça görüldüğü üzere ilk aşamada ciddi bir devlet harcamasını gerektiren bu süreç daha çok devletin maddi olarak sunabildikleri ile belirleniyordu. Ancak muhacirler yerleştiklerinde bile sorunlar bitmiyordu. Muhacirlere verilen mera ve ekilebilir toprakların zaman içinde yetersiz gelmesiyle yerleşenlerin iskân edildikleri bölgeleri terk edip başka yerlere gitmeleri veya geldikleri yerlere geri dönmeyi talep etmeleri devleti en çok uğraştıran meselelerden biriydi. Devlet imkânlar el verdiği müddetçe muhacirlerin taleplerini karşılamaya çalışmışsa da taşrada güvenliğin sağlanması ve tarım sahalarının üretime kazandırılması öncelik arz ettiğinden bu ideal pratikte uygulanabilir olamamıştı. Örneğin, Nogay muhacirlerinden Piştoğ kabilesine ait 125 hane, Karahisar-ı Sahib sancağında iskân edilmelerine rağmen arazi darlığı nedeniyle Kars veya Hasankalesi (Pasinler) civarlarına nakillerini istemiş ancak bu talepleri reddedilmişti. Hocaları Can Bey aracılığıyla yapılan istekte yevmiyelerinin kesildiğini de belirtmişlerdi.³⁰³ Devlet'in yorumuna göre muhacirlerin iskân edildikleri halde başka bir bölgeye nakil talepleri, muhacirlerin iskân edilinceye dek para ve erzak yardımlarından bir süre daha yararlanmak ve nakil masraflarını devlete karşılatmak için uyguladıkları bir stratejiydi.

³⁰¹ BOA. A.MKT.MHM. 222/6. 9 Zilkade 1277 (19 Mayıs 1861).

³⁰² BOA. A.MKT.UM. 571/31. 7 Safer 1278 (14 Ağustos 1861).

³⁰³ BOA. A.MKT.NZD. 356/75. 16 Zilhicce 1277 (25 Haziran 1860).

Örneğin, Dağıstan muhacirlerinden Ali Efendiler takımından Şeyh Şamil yüzbaşlarından Bolad (?) isimli şahsın başında bulunduğu 30 hane Denizli’den ayrılıp Karahisar-ı Sahib sancağına iskân edilmek istediklerini Muhacir Komisyonu’na bildirmiş ancak her türlü yardımın kendilerine sağlandığı ve bu yer değiştirmenin hazineyi zora sokacağı öne sürülerek talepleri reddedilmişti.³⁰⁴ Eskişehir’e 1860 yılında iskân edilen Çerkes muhacirleri kendilerine dağıtılan arazileri beğenmeyip istedikleri mahallelere nakillerini talep etmişlerdi. Fakat konuyla ilgi son karar verilinceye dek yine orada iskân etmeleri bildirilmişti.³⁰⁵

Ancak incelenen sahada muhacirlerin oldukça fazla hareketli olduğunu ve merkezin bu hareketliliği tam anlamıyla sınırlayamadığını da belirtmek gerekmektedir. Örneğin, 1861 yılında Kütahya sancağında misafireten iskân edilmiş Hoca Murad Bey kabilesinden 51 haneye mensup Kırım muhacirleri, Eskişehir’in Kalkanlı mahalline gelerek Kütahya Kaymakamı’ndan buraya iskân edilmelerini talep etmişti. Muhacirler kendilerine uygun yer olarak Kalkanlı’yı seçmelerine karşın iskânları henüz resmen tamamlanmamıştı ve onlar da Hükümet’e müracaat ederek bu durumdan dolayı perişan olduklarını belirtmişti. Merkez, en sonunda müracaatı uygun görerek Kalkanlı uygunsa muhacirlerin oraya eğer değilse münasip başka bir yerde iskân edilmeleri yolunda ilgili makamlara emir vermişti.³⁰⁶ Benzer şekilde daha önceden İzmit’e yerleştirilen Kazgan muhacirlerinden 8 nüfuslu bir hanenin vekili Mehmed Şerif Bey burada ziraat edecek boş arazi olmamasını gerekçe göstererek Kütahya’da Gümüş nahiyesindeki hali arazilerden birine nakledilmelerini talep etmişti.³⁰⁷ Devlet her zaman muhacirlerin taleplerini karşılayamamış ve hatta ekonomik ve sosyal hayattaki dengenin bozulabileceği endişesi ile iskân edilmiş muhacirlerin “sebepsiz yere” Dersaadet’e bile gelmelerini yasaklamış ve iskânı gerçekleşmiş muhacirlerin vatanlarına geri dönmelerini engellenmeye çalışmıştı. Örneğin, 1861 yılında Kütahya’da iskân edilen Kafkas muhacirlerinden Çeçen kökenli Tatar Han, Hoca Mustafa, Hüseyin ve Mehmed Efendiler takımına mensup 160 hane nüfustan 130 hane nüfus iskânlarından bir müddet sonra vatanlarına geri dönmek

³⁰⁴ BOA. A.MKT.MHM. 211/28. 17 Şaban (?) 1277 (28 Şubat 1861).

³⁰⁵ BOA. A.MKT.UM. 436/67. 3 Cemaziyelahir 1277 (17 Aralık 1860).

³⁰⁶ BOA. A.MKT. DV. 203/2. 12 Rebiülevvel 1278 (17 Eylül 1861).

³⁰⁷ BOA. MVL. 519/26:1. 29 Receb 1283 (7 Aralık 1866).

istemişti. Bunlardan birçoğu Sivas ve Erzurum'a gitmiş; 7 hane ise Dersaadet'e gelmişti. Devlet yetkilileri bu işten hiç de memnun olmamışlardı ve muhacirlere hane inşa edildiği ve yine onlara öküz, tohum, erzak gibi yardımlarda bulunduğu için isteklerinden vazgeçirilip bulundukları yerde kalmaları sağlanmaya çalışıldı.³⁰⁸ Kimi zaman daha caydırıcı olması için muhacirlerden iskân sırasında kendilerine verilen arazi, hayvan ve zirai alet karşılığında senetler alınmıştı. Örneğin Düzenli, muhacirlerin zor durumda kaldıkları zaman kendilerine verilen hayvanları, zirai alet ve tohumlukları yerli halka satmaya çalıştıklarına dikkat çekmiştir.³⁰⁹ Durum karşısında geçici çarelere başvurmaktan başka yolu kalmamış gibi görünen devlet yetkilileri bunu engellemek için

*“muhacirlere verilen hayvanların “M” harfi ile damgalanmasını, dışarıda kimin elinde muhacirlerden alınmış hayvan varsa geri toplanmasını, hayvanlarını satanlara bir daha hayvan verilmemesini ve bulundukları yerleri terk etmelerine müsaade edilmemesini”*³¹⁰ kararlaştırmıştı.

Hiç şüphesiz ki tüm bu çabalar devlet yetkililerinin muhacirleri bir an evvel yerleşik ve vergi veren köylüye dönüştürme isteklerinin bir yansımasıydı; çoğu zaman da onların bir yerde oturup üretime başlaması tüm bu zor sürecin hem muhacirler hem de devlet için mutlu bir şekilde bitmesi olarak yorumlanıyordu. Ancak çok daha uzun sürecek ve yerli ahali, muhacir ve devlet arasındaki ilişkiyi belirleyecek olan kavga ve uzlaşmalar yeni gelenlerin tam da üretim süreçlerinin içine katılımıyla başlayacaktı.

³⁰⁸ BOA. A.MKT.NZD. 355/7. 25 Zilkade 1277 (4 Haziran 1861).

³⁰⁹ Tuncay Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerinin İskânı ve Uyum Problemleri*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006, s. 88.

³¹⁰ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında*, s. 88.

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ GELENLERİN YERLEŞMESİ ve YERELLEŞMESİ

Osmanlı Anadolu'suna iskân edilen muhacirler arasında hanedan mensuplarından alim ve sanatkârlara, çeşitli meslek erbabından askeri kumandanlara ve hatta dini önderlere varıncaya kadar çeşitli zümrelerin olduğu görülür.³¹¹ Karpat'a göre bu kişiler Osmanlı Devleti'ne göç ettiklerinde eskiden kendi toplumları arasında sahip oldukları statülerine yerli ahali arasında da sahip olmuşlardı.³¹² Devletin yeni "misafirleri" böylelikle mevcut güç ilişkilerini yeniden üretebilmişlerdi. Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin kendi aralarında toplumsal hiyerarşi vardı; göçmenler dil ve etnik yapı bakımından da farklılıklar gösteriyordu. Farklı yapıdaki göçmenler Çerkes, Abhaz, Çeçen, Boşnak, Pomak, Tatar, Nogay gibi unsurlardan oluşmaktaydı.³¹³ Aynı zamanda aynı dil ve etnik yapıya sahip muhacirlerin içinde de tek bir homojen grup yoktu. Bunun bir nedeni özellikle Kafkas toplumlarının sınıflı bir toplum yapısına sahip olmaları ve geleneksel toplumsal yapıyı bu olgunun üzerine inşa etmeleriydi. Düzenli'ye göre Kafkas halklarının gerek komşuları ile yaptıkları savaşlar gerek kendi aralarındaki sınıf çatışmaları sosyal yapılarında farklılıklara neden olmaktaydı.³¹⁴ İmparatorluğa yoğun bir şekilde Bosna-Hersek muhaciri de göç etmişti. Nitekim Muhacir gazetesi, Bosna-Hersek'ten Osmanlı'ya yönelik göçleri toplumsal katmanlarla doğrudan ilişkilendirmekteydi. Gazeteye göre; "*Bosna-Hersek'te Müslümanlar üç farklı sınıftan oluşmaktaydı. Birinci sınıfta; zengin, itibarlı ve nüfuz sahibi beyler vardı. İkinci sınıf, ağalar sınıfıydı ve bunlar da itibar ve zenginlik açısından beylerden sonra gelmekteydi. Son sınıfta ise çiftçiler vardı.*"³¹⁵ Gazeteye göre Bosna-Hersek'ten göç edenler çoğunlukla bu üçüncü sınıfa

³¹¹ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma*, s. 103.

³¹² Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma*, s. 103.

³¹³ Taşbaş, *Osmanlı Topraklarına*, s. 196.

³¹⁴ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında*, s. 15.

³¹⁵ Çelik, *Osmanlı'nın Zor Yıllarında*, s. 36.

mensuptu.³¹⁶ Bu gözlem çok da şaşırtıcı değildir, çünkü Osmanlı Anadolu'suna göç eden aileler geldikleri bölgelerde hali hazırda çiftçi kesimini oluşturmaktaydı.³¹⁷ Ancak Bosnalı muhacirlere yönelik bu ekonomik sınıflandırma Kafkasya'dan gelenler için daha çok dini aidiyet ve kabile organizasyonu üzerinden yapılmaktaydı.

Muhacir grupları arasındaki farklılıklar çoğu zaman iskân bölgelerinin seçiminde etkiliyken, iskân için belirlenen arazilerin dağılımında herhangi bir eşitsizlik oluşturmamıştır. Hütteroth'un dediği gibi bu tür bir görece eşit dağılımın başlıca nedeni, göçmenlerin servet veya statü açısından anlamlı farklılıklar olmaksızın sosyoekonomik açıdan oldukça benzer olmalarıydı.³¹⁸ Zenginlik açısından birbirlerine benzeyen topraksız hanelerin tahıl tarımının yapılabildiği Eskişehir, Ankara, Konya havzalarına, Isparta, Bursa, Balıkesir yöreleriyle Ege kıyılarına yerleştirilmeleri³¹⁹ küçük köylü üreticilerin Anadolu coğrafyasındaki yayılışını da beraberinde getirmişti. Böylece Anadolu'ya yerleştirilen göçmenlerle Hütteroth'un da değindiği gibi tarımda aile işletmelerine ve küçük üreticiliğe dayanan yapı güçlendirilecekti.³²⁰

Hütteroth ve diğer kaynaklarda karşımıza çıkan “devletin arazi dağıtımında muhacirleri zenginlik açısından eşit tuttuğu” ifadesine katılmakla birlikte en azından İç Batı Anadolu için Kafkasya muhacirlerinin Rumeli'den gelenlere göre daha sert bir hiyerarşi ve grup sosyolojisi ile şekillenmelerinden dolayı devletin özgür köylü imajı ya da idealini Çerkesler üzerinde daha geç yaratabildiğini belirtmeden geçmemek gerekir. Bu duruma sebep olan temel faktör olarak genellikle Kafkasya göçmenlerinin geldikleri coğrafyalardaki iklim ve yer şekillerinin karakterlerini etkilemesi gösterilmektedir. Hatta etno-çevresel abartı bir bakış açısıyla Baddaley, Kafkasya'nın yüksek dağlarının, dik vadileri ve gür ormanlarının oradakilerin yaşam biçimlerini de şekillendirdiğini belirtmektedir.³²¹ Bu gözleme göre Kafkas halkları arasında kültür ve etnik farklılıklara da dayalı toplumsal ayrışmaların sebebi bir bakıma bu yüksek

³¹⁶ Çelik, *Osmanlı'nın Zor Yıllarında*, s. 36.

³¹⁷ Faruk Kocacık, “Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, *Osmanlı Araştırmaları I*, Cilt 1, Sayı 1, (1980), s. 182.

³¹⁸ Hütteroth, “The Influence of Social Structure”, s. 19-47.

³¹⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul, 2018, s. 93.

³²⁰ Hütteroth, “The Influence of Social Structure”, s. 19-47.

³²¹ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, İstanbul, 1995, s. 19. Eserden yararlanılan; Düzenli, *Adapazarı ve Civarında*, s. 6.

dağlardı.³²² Kafkasya coğrafyasında yaşayan halklar ortak tarihe, gelenek ve göreneklere, benzer toplumsal yapılara sahip olduklarından dolayı tek bir etnik çatı altında anılmışlardı.³²³ Kafkas kültürü etrafında birleşen halkların arasındaki dil farklılığı ise azımsanmayacak surette önemlidir. Bu ayrım etimolojiye de yansarak bizi bugün dahi tek bir milleti ifade eden “Kafkas Milleti” yerine “Kafkasya Halkları” kavramını kullanmaya sevk etmektedir.³²⁴ Oysa Kafkasya’da etnik bakımdan yerleşmiş milletler üç grup altında incelenebilir: “*Kafkas kavimleri (Çerkesler-Abhazlar, Lezgiler, Çeçenler, Gürcüler, Laklar); Hint-Avrupa kavimleri (Ermeniler, Osetler, Svanlar, Ruslar, İranlılar, kimi Avrupa milletleri) ve Türk kavimleri.*”³²⁵ Güney Kafkasya’daki topluluklar Megreller (Megreli), bugün çoğunluğu Türkiye’de yaşayan Lazlar (Çani), Svanlar ve Gürcülerden meydana gelmekteydi.³²⁶ Türkiye’de Çerkes olarak adlandırılan topluluklar gerçekte 1864 büyük göçünde gelmiş olan sekiz ayrı gruptu ve onlar için Çerkeslik bir üst kimliği ifade ediyordu. Çerkes olarak adlandırılan bu gruplar; “Adıgeler, Abhazlar, Ubıhlar, Osset, Çeçen-İnguslar, Balkarlar, Karaçaylılar ve Dağıstanlılar”dı. Bunların dilleri birbirinden farklıydı ve tek ortak özellikleri hepsinin Kuzey Kafkasya menşeli olmasıydı. İskân edilirken de herhangi bir ayrım olmaksızın kimi zaman ortak yerleşime tabi tutulmuşlardı.³²⁷ Bu etno-çevreci gözlemlerin ve stratejilerin muhacirlerin dünyasına ilişkin önemli unsurlara değindiğine hiç şüphe yoktur, ancak özellikle Kafkasya’dan gelen muhacirlerin sosyo-ekonomik hiyerarşisini etkileyen ve onları tek bir grup olmaktan çıkaran çok farklı unsurlar bulunmaktaydı.

Çerkes muhacirleri geldikleri yeni yerleşim birimlerinde küçük gruplar halinde toplanarak, terk etmek zorunda kaldıkları köylerin birer kopyasını oluşturmaya çalışıyorlardı. Ayrıca yeni köy ve otlaklarına Kafkasya’daki köy ve otlaklarının adını veriyorlardı. Ancak tüm bu grup aidiyeti göstergeleri Kafkasya’da yarı-feodal bir

³²² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 15.

³²³ Ufuk Tavkul, “Linguistik ve Genetik Yapı Etrafında Şekillenen Kafkasya’da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 71, (2015), s. 58.

³²⁴ Tavkul, “Linguistik ve Genetik Yapı”, s. 55.

³²⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 17., Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979, s. 6.

³²⁶ Paul J. Magnarella, *Bir Köyün Serüveni Türkiye’deki Gürcü Köylüler Arasında Gelenek, Göç ve Değişim* (PDF: Kalkınma Atölyesi, 2021), s. 21.

³²⁷ P. Alford Andrews, *Türkiye’de Etnik Gruplar*, İstanbul, 1992, s. 236-242.

köylü yaşamına sahip olan Çerkeslerin yeni yaşamlarında da kapalı köy yaşamını devam ettirmeye çalışmasını da yansıtmaktadır. Bundan dolayı gerek ekonomik faaliyetlerde gerekse sosyal ilişkilerde kendi çevrelerinin dışına görece daha az çıkıyorlardı.³²⁸ Çerkes göçmenlerinin iskânları sırasında yaşanan bu sıkıntılar, Rumeli veya Kırım göçmenlerinin iskânları sırasında en azından Batı ve Orta Anadolu'da gözlemlenmemişti veya çok daha az belirgindiler. Nitekim McCarthy'e göre Kırım Tatarları, imparatorluğa iskân edildikten çok kısa bir süre sonra olağan yaşama adapte olmuş ve hatta devletin sunduğu arazilerde ekim yaparak ana yurtlarında olduğu gibi tarım emekçisi kimliklerine dönmüşlerdi.³²⁹

Muhacir gruplarından özellikle Çerkesler akrabalık ilişkilerine oldukça önem veriyorlardı. Çerkeslerin akrabalık ilişkilerinde iç içelik söz konusuydu ve bu anlayışlarından dolayı göçün ilk evrelerinden itibaren feodal yapılarını ve birbirine olan bağılıklarını korumaya çalışmışlardı.³³⁰ Bunun bir gereği olarak Çerkes grupları iskân edilecekleri köylere dağıtılarak gönderilmelerine sıklıkla itiraz ediyorlardı. Ayrıca istedikleri yerlerdeki boş araziler üzerinde yeni köyler kurup daha önceki yerlerinde olduğu gibi aşiret halinde yerleşmek istiyorlardı.³³¹ Çerkeslerdeki bu içe dönük yapının iskân edildikleri bölgelerin yerlileri ile toplumsal ve ekonomik alanda kaynaşmalarını zorlaştırdığı kolaylıkla iddia edilebilir.³³² Muhacirlerin yerli halkla hızlı bir şekilde kaynaşmalarını sağlamak için ise muhacirler köylere kısım kısım yerleştiriliyorlar veya yerli halkla da evlilik yapmaları tavsiye ediliyordu.³³³ Ayrıca Çerkes muhacirleri Osmanlı Devleti'nin resmî dili olan Türkçeyi bilmedikleri için dertlerini anlatmak ve duygularını paylaşmakta zaman zaman zorlanıyorlardı. Dil meselesi de yerel halkla kaynaşma süreçlerini uzatıyordu.³³⁴ Kafkas göçmenlerinin içe kapalı karakterleri ve kendi iç hiyerarşileri, iskân edildikleri yerlerdeki toplumsal görevlerin yerine getirilmesinde kendi aralarında bile anlaşmazlıklar yaşamalarına sebep oluyordu. Örneğin, 60'lı yılların başında Kütahya sancağında Seyidgazi kazasına iskân edilen Çerkes muhacirlerinin Altıkesek kabilesinden 40 hane ve daha

³²⁸ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında*, s. 90.

³²⁹ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 45-46.

³³⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 119.

³³¹ Kiper, *Resettlement of Immigrants.*, s. 139.

³³² Düzenli, *Adapazarı ve Civarında*, s. 88.

³³³ Taşbaş, *Osmanlı Topraklarına*, s. 178.

³³⁴ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında*, s. 93.

sonra iskân ettirilmiş 500'den fazla muhacir arasında imam ve hatip seçimi konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. 500'den fazla muhacir hem bunların arazisine müdahale etmiş hem de kendilerinden birini imam seçtirmek istemişti. Altıkesek kabilesinden Mehmed Bey ve diğerleri, asayişin sağlanması için yetkililere başvurmak zorunda kalmıştı.³³⁵

Osmanlı devlet mekanizmasının özellikle Çerkesleri ilgilendiren kararlarında muhacirlerin kendileriyle birlikte kölelerini getirmeleri meselesi önemli yer tutmuştur. Toledano, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın zorlamasıyla yurtlarından ayrılarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Çerkeslerin kölelerini de yanlarında getirmeleri³³⁶ üzerinde özellikle durmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesindeki Çerkes göçmenlerin 150.000 kadarının köle statüsünde olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca köleler, toplumsal hiyerarşiye göre köylü statüsünde olup beylerine de sıkı sıkıya bağlıydılar.³³⁷ Erdem'in deyiimiyle Çerkeslerin köleleriyle birlikte gelmeleri Osmanlı toplumunda özellikle zengin kesim tarafından çokça talep gören Çerkes köle arzının temini demekti.³³⁸ Ancak bu sistem yerleşik Osmanlı toplumsal örgütlenmesine ve hukuk normlarına uygun olmadığından dolayı 1865'ten itibaren Çerkes kölelik sisteminin dağıtılmasına yönelik çabalar hızlandı. Ancak tüm çabalara rağmen kölelik imparatorluğun sonuna değin meşruluğunu korumuş ve hatta hareme çok sayıda kadın köle temin edilmişti.³³⁹ Erdem'e göre kölelere olan talebin çoğunluğunu kentli sınıf oluşturmakta ve köleler genellikle ev içi hizmet alanında çalıştırılmaktaydı.³⁴⁰ Muhacirlerin köleleriyle birlikte gelmeleriyle imparatorluğa büyük bir tarım kölesi nüfusu girmiş olsa da Çerkes göçmenlerin 1860'lı yıllarda tarımda köleliği uygulamaya başlamalarına değin tarım ve sanayi alanlarındaki köle istihdamı sınırlı kalmıştı.³⁴¹ Batı Anadolu'da ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çerkes köleleri görmek mümkündür. Örneğin, 1867 yılında Çerkes muhacirlerinden yine Altıkesek kabilesinden Hacı Osman, altı nefer gulam ve cariyesiyle birlikte önce Amasya'da Taşova mahalline geçici olarak iskân edilmişti. Daha sonra Hacı Osman,

³³⁵ BOA. A.MKT.MHM. 219/80. 9 Safer 1277 (27 Ağustos 1860).

³³⁶ Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, İstanbul, 1994, s. 125.

³³⁷ Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 128.

³³⁸ Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul, 2013, s. 79.

³³⁹ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, s. 80.

³⁴⁰ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, s. 85.

³⁴¹ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, s. 85.

yetkililere başvurarak Eskişehir kazasında bulunan akrabalarının yanında iskân edilmeyi talep etmişti.³⁴² 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nde köleliğin yasaklanmasına yönelik dış baskıların da artması üzerine hükümet, Çerkes göçmenler arasındaki tarım köleliğinin çözülmesine yönelik adımlar atmış; özellikle de kadın kölelerin de “kendi istekleri dışında” satılmalarını engellemeye başlamıştı.³⁴³

Bu örneklerin tümü belgelerde çoğu zaman homojen bir grup olarak tanımlanan muhacirler arasında ciddi bir sosyo-ekonomik farklılaşmanın olduğuna işaret etmektedir. Ancak yeni gelenleri tek bir grup altında tanımlamak sadece devlet yetkililerinin yaptığı bir şey değildi. Bizzat muhacirler de gerek yerleşik ahaliyle gerekse de devletle ilişkilerinde kendilerini çoğunlukla bu kimlik altında tanımlamayı uzunca bir müddet sürdürdüler. Bu tanımlamanın iki önemli ayağı vardı. Birincisi, gerçekten de Hütteroth'un belirttiği üzere yeni gelen kırsal yerleşimcilerin büyük bir kısmının topraksız olmasıydı. Bu durum özellikle kırsal bölgelerde diğer tüm farklılıkların üzerini örtmeye yetiyordu. İkincisi ise, bir sonraki bölümde görüleceği gibi muhacir kimliği, hızla artan arazi kavgalarında yerel ahaliye karşı yeni gelenlerin devlet katında toprak ihtiyacını ve tasarruf haklarının tescillenmesini sağlayan çok önemli bir sıfattı. Nitekim arazilerin tapulandırılması, vergilendirilmesi ve mera alanlarının sınırlarının çizilmesinde, ekilebilir toprağa, tohuma ve hayvana ihtiyaç duyan bu kimikleme sürekli vurgulanır hale geldi.

Müzakere ve Çatışma

Osmanlı Devleti'nin, topraklarına sığınan muhacirleri rastgele iskân etmekten kaçındığı izlediği iskân politikalarından anlaşılmaktadır. Zira 19. yüzyılın ikinci yarısında muhacirlerin iskânına ayrılan boş arazilerin sağlıklı bir şekilde taksimatı ve dağıtımı için devlet tarafından iskân-ı muhacirin memurları tayin edilmişti. Muhacirlerin nereye ne şekilde iskân edileceğine genellikle bu maksatla görevlendirilen iskân memurlarının teftiş ve incelemelerinden sonra karar verilmişti.³⁴⁴ Örneğin, hali hazırda Hüdavendigâr vilayetinde arazi teftişiyle uğraşan Erkan-ı Harp Kolağası Tevfik Efendi 1850'li yılların sonunda Çerkes ve Nogay

³⁴² BOA. MVL. 531/74. 22 Muharrem 1284 (26 Mayıs 1867).

³⁴³ Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 126.

³⁴⁴ Önder, Kırılı, “Osmanlı Döneminde”, s. 135.

muhacirlerinin iskânı için Muğla yakınlarındaki Balat Ovası'nın gayet cesim (geniş), mümbit (bereketli) ve havadar olduğu bilgisi üzerine buradaki hali araziye keşif ve muayene için görevlendirilmişti. Merkezin Balat Ovası'nda uygun yer olduğunu haber almasına karşın bunu bizzat yerinde incelemek istediği anlaşıyor.³⁴⁵ Nitekim buna paralel bir şekilde yapılan iskân faaliyetlerinin, daha sonra yetkililer tarafından görevlendirilen müfettişlerce de denetlendiği oluyordu.³⁴⁶

Muhacirler her zaman devletin belirlediği yerlere değil kendi seçtikleri yerlerde de iskân olabiliyor ve şartlar uygun olduğu sürece iskân olunacakları araziye önceden gidip görebiliyorlardı. 60'lı yılların başında Çerkes muhacirlerinden 200 hane, Kütahya'da Hoşmet (?) mevkiinde aralarından bazılarını seçerek keşif yapmak istemiş ve ardından iskânlarına hükümetçe karar verilmesini vekilleri Yakup ve Hasan aracılığıyla talep etmişlerdi.³⁴⁷ Her ne kadar bu örnekte muhacir nüfusun kalabalık olması yer seçimi konusunda onları daha ayrıcalıklı kılmış olsa da çok sayıdaki örnekte benzer bir tutum görülmektedir. Mesela 1860'lı yılların başında imparatorluğa gelen Nogay muhacirlerinden Pişto kabilesinin 232 hanesinin Karahisar-ı Sahib sancağında iskânları “kendüleriyle bi'l-müzâkere kararlaştırılmış”³⁴⁸ idi. İkincil literatürde daha çok devletin bu hususta çıkarttığı kanun ve düzenlemeler ile karşılaşılırken arşiv belgelerine bakıldığında iklim-coğrafya-toprak ilişkisi içerisinde şekillenen iskân faaliyetlerinde muhacirlerin de fikirlerinin alındığı, iskânların hızlı ve kalıcı olması adına taraflar arasında müzakerelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu müzakereler hem devletin hem de muhacirlerin farklı önceliklerini yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Örneğin, İstanbul'a gelen 30 hane ve 183 nüfustan oluşan Çerkes muhacirleri Eskişehir'de tanıdıkları olduğunu ve akrabalarının yanında iskân edilmek istediklerini yetkililere muhtemelen 1861 yılı içerisinde bildirmişlerdi ve bunun üzerine muhacirlerin hemşehrilerinin yanına sevk edilmesi ve iskân için gerekli tedbirlerin alınması Kütahya Kaymakamlığı'na iletilmişti.³⁴⁹ Başka bir örnekte, Nogay muhacirlerinden Mankıt kabilesine mensup 100 haneden 40'ı Karahisar-ı Sahib'de iskân olunmak istemeyip Sivas dahilindeki Uzunyayla'ya nakillerini istemişti. Öyle

³⁴⁵ BOA. İ.DH. 438/28917. 4 Safer 1275 (13 Eylül 1858).

³⁴⁶ BOA. DH.SN.THR. 69/66. 22 Haziran 1332 (5 Temmuz 1916).

³⁴⁷ BOA. A.MKT.UM. 520/42. 13 Cemaziyelevvel 1278 (16 Kasım 1861).

³⁴⁸ BOA. A.MKT.NZD. 329/53. 16 Rebiülahir 1277 (1 Kasım 1860).

³⁴⁹ BOA. A.MKT.UM. 557/95. 23 Şevval 1278 (23 Nisan 1862).

anlaşıyor ki muhacirler Uzunyayla'yı bizzat kendileri seçip beğenmişlerdi.³⁵⁰ Çerkes ve Nogay muhacirlerinin toplu halde iskân edilmelerinin Anadolu'daki asayişin korunmasına tehdit oluşturabileceği göz önünde bulundurularak bu halkların toplu iskânı yerine iskân bölgelerine karışık ve dağıtılarak iskân edilmeleri her zaman için daha uygun görülmüştü.³⁵¹ Ancak bu yöndeki girişimler yukarıdaki örnekteki gibi, toplu yaşamaya alışkın olan Nogay ve Çerkes muhacirleri tarafından kimi zaman şiddetle reddedilmekteydi. Ancak yine de yukarıda sözü edildiği üzere muhacirlerin yer değiştirme taleplerine yönelik pek çok örnek vardır ve bunlar muhacir-devlet arasındaki etkileşimin dinamiklerini yansıtmaktadır. Mesela 1861 yılında Nogay muhacirlerinin Piştoğ kabilesinden 125 hanenin Karahisar-ı Sahib sancağında iskân edilmesi uygun görülmüş ancak muhacirler iskân edildikten sonra yevmiyeleri kesildiği ve arazin yeterli gelmediği için sefil duruma düştüklerini bundan dolayı da Kars sancağı veya Pasinler civarında Hasankale taraflarına nakledilmelerini istemişti.³⁵² Bu belgede dikkat çeken diğer bir husus ise, hükümetin “sebatsız takımından” ifadesiyle değerlendirdiği muhacirlerin aslında Rusya'ya geçebilmek için sınır bölgelerine iskân edilmek istemeleri düşünmesiydi. Böyle bir olasılığı ortadan kaldırmak için muhacirlerin kafi miktarda arazi var ise Karahisar-ı Sahib'de, yok ise Malatya gibi Rusya sınırına oldukça uzak bir bölgede iskânlarına karar verilmişti. Başka bir örnekte ise yine Karahisar-ı Sahib sancağına iskân edilen Karaçay muhacirleri, Bolvadin yakınlarındaki Ketendere mevkiisindeki meranın kendilerine tahsis olmasından memnun kalmamışlardı. Hüdavendigâr vilayetine ulaşan şikâyetle söz konusu mîrî çayırın hem Ketendere'ye uzak olmasının hem de su altında kalarak üzerinde ziraat yapılamamasının altı çiziliyordu. Yetkililerin bölgede yaptığı tahkikat neticesinde şikâyetlerin yerinde olduğu anlaşılırsa muhacirlere başka bir mezranın tahsis edileceği ilgili makamlara iletilmişti.³⁵³ Bazı durumlarda muhacirlerin mağduriyetlerinin giderilmediği ve farklı iller arasında devamlı gidip geldikleri görülmekte; muhacirler böyle durumlarda kendilerine yardım edilmediği için perişan halde olduklarını yetkililere bildirmekteydi.³⁵⁴

³⁵⁰ BOA. MKT.MHM. 232/32. 17 Safer 1278 (4 Eylül 1861).

³⁵¹ Berber, “19. Yüzyılda Kafkasya'dan”, s. 24.

³⁵² BOA. A.MKT.MHM. 224/80. 22 Zilhicce 1277 (1 Temmuz 1861).

³⁵³ BOA. DH.MKT. 2628/79. 22 Eylül 1324 (5 Ekim 1908).

³⁵⁴ BOA. DH.MKT. 2773/2. 3 Mart 1325 (16 Mart 1909)

Eşraf-Ahali-Devlet Arasında Muhacir ve Göçmen Emeği

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren muhacirlerin iskânıyla beraber ahali ile muhacir arasında arazilerin paylaşımı ve devletin muhacirlere sağladığı imkânlar hususunda çıkan kavgalara tanıklık etmek mümkündür. Muhacirlerin toplumsal yapılarının devlet yetkililerince kavranması ve muhacirlerin yerelleşmesi aynı zamanda ahaliyle muhacirler arasında arazi kavgalarını da başlatacaktır. Terzibaşoğlu'nun da değindiği gibi arazi meselesi sadece Osmanlı Devleti'ne özgü bir problem değildi; 19. yüzyıl boyunca Avrasya'nın hemen her yerinde arazi tasarrufu ve arazi sınırlarından doğan kavgalar görülmekteydi.³⁵⁵ Bu kavganın en temel nedeni arazilerin kesin sınırlarının çizilememiş ve tasarruf haklarının iç içe geçmiş olmasıydı. Arazilerin sınırlarının çizgisel hattan ziyade bölgelerden oluşmuş olması, bazı araziler üzerinde birden fazla kişi ya da otoritenin hak iddiasında bulunmasına ve yine bazı arazilerin müştereken tasarruf ve idare edilmesine ortam hazırlamıştı.³⁵⁶ Her ne kadar arazi kavgaları muhacirlerin gelişle başlamamışsa da özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren göçlerin yoğunlaşmasıyla muhacirler arazi ve sınır ihtilaflarının şiddetlenmesinde itici bir gücü oluşturmuştu. Örneğin, 1888 yılında Çifteler çiftliği civarında sakin Babadağ muhacirleri ile arazilerini paylaşmak istemeyen yerli ahali arasında kavga çıkmıştı. Muhacirlerin ziraatlarına engel olunduğu yönündeki şikâyetleri üzerine kendilerine ahalice yapılan müdahalenin derhal menedilmesi yetkililere emredilmişti.³⁵⁷ Belgelerde çoğu zaman yalın bir şekilde “müdahalenin menedilmesi” hükmünün geçmesi, idareten bu sorunun çözülmek istendiğini ancak her zaman değilse bile arazi kavgaları söz konusu olduğunda bu tarz soğuk ve tek cevapların pratikte sorunu çözmeleri bir yana belirsizlik halini daha çok pekiştirdiklerini göstermektedir. Belgelerde detaylara yer verilmediğinden müdahalenin ne şekilde menedildiği, menedildikten sonra hak taleplerine ne olduğu, tarafların beklentilerinin eşit bir şekilde karşılanıp karşılanmadığı gibi sorular çoğu zaman yanıtsız kalmaktadır. Ancak yine de sayısı hiç de az olmayan belgelerde müdahale tanımlamasının yanına diğer bilgiler de eklenmektedir. Nitekim başka bir örnekte muhacirler, maruz kaldıkları müdahalenin menine ilaveten bu davranışları

³⁵⁵ Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri”, s. 123.

³⁵⁶ Kaya, Terzibaşoğlu, “Tahrir'den Kadastro'ya”, s. 12.

³⁵⁷ BOA. DH.MKT. 1513/67. 8 Şevval 1305 (18 Haziran 1888).

gerçekleştirenlerin köyden çıkarılmasını da talep ediyorlardı. Örneğin, Kütahya'nın Seyidgazi kazasında Feyzabad köyüne iskân edilen muhacirler için 40 hane ile bir cami inşa edilmişti ve hatip olarak aralarından Abbas Efendi'yi seçmişlerdi. Ancak köy ahalisinden bazı “uygunsuz adamlar” Abbas Efendi'ye karşı örfi ve şeri kanunlara aykırı, rencide edici davranışlarda bulunması muhacirleri artık dayanamayacakları bir noktaya getirmişti. Bunun üzerine muhacirler, müdahalenin menine ek olarak kendilerine bu davranışta bulunanların mezkûr köyden çıkarılmalarını talep etmişlerdi.³⁵⁸ Ancak bu tür kavgalar genellikle muhacirlerin Osmanlı tarım ekonomisi açısından büyük bir emek açığını kapattıkları gerçeğinin gölgesinde kalmaktaydı.

Tarihyazımında 19. yüzyıl Osmanlı dünyası için toprağın fazlalığı ve emek açığı devamlı vurgulanır.³⁵⁹ Gerçekten de 1877-1891 yılları arasında İstanbul'dan Anadolu'nun iç kesimlerine nakledilen 475.000 göçmenin %46'sının Hüdavendigar ve Aydın vilayetlerine yerleştirilmesinin altında yatan düşüncelerden biri de iç-dış pazara üretim yapan bölgelerdeki iş gücü ihtiyacını, muhacirleri mevcut çiftliklerde ortakçı veya günlük işçi olarak çalıştırarak karşılamaktır.³⁶⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşim birimlerinin dağınıklığı sözü edilen bu emek açığını oluşturan önemli etkenlerden biriydi. Her ne kadar işçiler birden fazla coğrafi bölgeyi kapsayan bir dolaşımın içinde olmuşlarsa da talebin yüksek olduğu bölgelerdeki açığı kapatacak dinamik bir emek havuzunun varlığı söz konusu değildi.³⁶¹ İş gücü genellikle hareket halindeki mevsimlik işçilerle sağlanırdı. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında veba gibi salgın hastalıkların yayılması emek kaynaklarını iyice azaltmıştı. Bunun sonucunda Batı Anadolu'da Kasaba'nın vurguladığı gibi iş gücüne dört ayrı kanaldan ekleme yapılmaya çalışılmıştı; Ege adalarından gelen işçileri, bölge civarındaki göçebeleri, doğudan gelen Laz ve Kürtleri, Batı Anadolu'yu ayanlar zaten istihdam etmekteydi.³⁶² En sonunda 19. kaybedilen topraklardan gelen Kafkas, Kırım ve Balkan göçmenleri yeni bir emek kaynağını oluşturmuştu.³⁶³

³⁵⁸ BOA. A.DVN. 169/81. 11 Rebiülevvel 1278 (16 Eylül 1861).

³⁵⁹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul, 2015, s. 130

³⁶⁰ Kiper, *Resettlement of Immigrants*, s. 71.

³⁶¹ Reşat Kasaba, “Batı Anadolu'da Göçmen Emegi (1750-1850)”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul, 1998, s. 120.

³⁶² Kasaba, “Batı Anadolu'da”, s. 122.

³⁶³ Kasaba, “Batı Anadolu'da”, s. 122.

Kasaba'ya göre imparatorluğun yeni “misafirlerinden” kalifiye teknisyen olanlar Batı Anadolu'da demiryolu yapımında istihdam edilmiş, sermaye ve ticari bilgiye sahip olanlar sahil kesimlerinde kendilerine yeni bir hayat kurmuşlardı. Geriye kalan ve çoğunluğu oluşturan grup ise daha önce de bahsedildiği üzere çiftçilerdi.³⁶⁴ Bir önceki bölümde gördüğümüz üzere muhacirler de gerek devletten aldıkları yardımlar gerek kendi maddi imkânlarıyla oluşturdıkları fırsatlar neticesinde üretim araçlarının tümünden mahrum değillerdi. Kasaba'ya göre bu durum piyasada her koşulda çalışmak zorunda olan bir emekçi sınıf yerine yüksek ücret talep ederek mevsimlik olarak çalışmayı yeğleyen büyük bir gurubu ortaya çıkarmıştı.³⁶⁵ Böyle bir ortamda muhacirler büyük işletme sahiplerine yeni bir emek kaynağı sağlamak yerine küçük köylü tarımının daha da yaygınlaşmasında aracı olmuşlardı. Ancak yine de muhacir emeğinin büyük toprak sahipleri için ne kadar çekici olduğunu gösteren bir örneğe incelediğimiz saha için rastlamaktayız. Muhtemelen 1860 yılların başında yılında Kütahya sancağında Çifteler çiftliğine yerleştirilen muhacirler kendilerini ucuz işgücü arayan çiftlik memuru karşısında buldular.³⁶⁶ Muhacirlerin iskânlarının on birinci gününde Çiftlik-i Hümayun memuru Miralay Ahmed Bey, mandırada sağmacılık için otuz beş kuruş karşılığında bunların arasından 20 nefer muhaciri zorla istihdam etmek istemişti. Hatta bazılarının ayaklarına tomruk vurup zorla çalıştırmaya bile teşebbüs etmişti. Tarımdaki emek açığının muhacirlerle kapatılmak istenmesi yalnızca Batı Anadolu'ya özgü bir tutum değildi. Örneğin, Çukurova bölgesindeki çiftliklerde de göçmen emeğinden çokça faydalanılmıştı. Zira 1860 yılından itibaren gerçekleşen göçler Adana, Tarsus, Mersin bölgelerindeki tarım ekonomisine büyük yatırımlar kazandırmıştı. Çukurova'da Yarsuvat (Hamidiye, bugünkü Ceyhan) civarındaki 45.000 dönümden oluşan Sultan II. Abdülhamid'in şahsına ait olan araziler, boş arazilerdeki ekimi genişletme politikası çerçevesinde Kafkasyalı muhacirlere ektilmişti.³⁶⁷ 19. yüzyılın sonlarında imparatorluğun güneydoğu Suriye topraklarına padişah tarafından yerleştirilen Çerkes muhacirleri de yine aynı amaca hizmet etmişlerdi. Quataert, ziraat sahasında aktif olan Çerkes göçmenlerinin tersine Bosna muhacirlerinin teknik bilgileriyle daha çok imalat sahasına yönelmiş olabileceklerine

³⁶⁴ Kasaba, “Batı Anadolu'da”, s. 122-123.

³⁶⁵ Kasaba, “Batı Anadolu'da”, s. 123.

³⁶⁶ BOA. MVL. 612/5. 11 Safer 1277 (29 Ağustos 1860).

³⁶⁷ Gratien, *The Mountains Are Ours Jeology*, s. 231.

işaret etmiştir.³⁶⁸ Yüzyıl boyunca imparatorluğa yayılan göçmenler, kırsal kesimdeki iş gücünün gelişmesi ve tarımsal üretim faaliyetlerinin coğrafi sınırlarının genişlemesinde önemli rol oynamışlardır.³⁶⁹

Orta Malların Kavgası

Muhacirler ile iskân edildikleri bölgelerdeki yerleşikler arasında orta mallar yani su kaynakları, mera ve çayırlar ile hayvan otlaklarının tasarrufu ve kullanımı hususunda çıkan anlaşmazlıklar oldukça fazlaydı. Her ne kadar başlangıçta göçmenler, büyük toprak sahipleri için artı iş gücü ve fırsat anlamına gelse de yerleşik ahali için durum hiç de öyle değildi. Nitekim bu iki grup arasındaki ilişkiler kısa sürede orta malların özellikle su ve otlak alanlarının kullanımındaki çekişmeleri doğurdu. Ahali ile muhacirler arasında çıkar çatışmalarından doğan pek çok kavga arşiv belgelerine her iki tarafın da şikâyetleri olarak yansımıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi muhacirler genellikle durumu “kendilerine müdahale edilmesi” şeklinde ifade etmekteydi. Belgelerde kısaca müdahale olarak geçen bu tabirden çoğunlukla kastedilen, yerli ahalinin muhacirlerin çayır ve meralarını, hayvanlarını, sularını gasp etmesiydi. Belgelerde muhacirlerin kendi hakları olduğunu ancak yerli ahali tarafından gasp edildiğini iddia ettikleri araziler; yerli ahalinin daha önceden yerleştiği, hayvanlarını otlattığı ve kendilerine ait olan mera arazileri ya da mera arazisi olmasa bile kendilerinin açıp tarla yapmak istedikleri yerler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Muhacir ve ahali arasındaki arazi çekişmeleri tam da bu yüzden uzun 19. yüzyıl dinamikleri içerisine oturtularak incelenmelidir. Mera ve otlaklar özellikle küçük üreticilerin hayvanlarını saldıkları alanlar oldukları için hayati önem taşıyorlardı ve 19. yüzyıl boyunca muhacirlerin olmadığı durumlardaki arazi kavgalarının bile baş nedeni oluyorlardı. Örneğin 1867 yılında Afyonkarahisar’daki Hacı Mustafa mahallesinde ikamet eden ancak çiftlikte merası bulunan Hacı Ahmed, Harmanlı köyü çiftliği arazisi üzerindeki meraların tasarrufu hususunda Çavdarlı köyü ahali ile bir anlaşmazlık yaşamıştı. Bu anlaşmazlık neticesinde Hacı Ahmed, Çavdarlı köyü

³⁶⁸ Donald Quataert, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul, 2011, s. 739.

³⁶⁹ Linda Schilcher, “Geç Osmanlı Suriye’sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul, 1998, s. 188.

ahalisinin hayvanlarını sulamak için kendi çiftlik merasından geçtiklerini ve bu sırada meradan sadece geçip gitmekle kalmayıp meraya zarar verdiklerini belirterek ahaliden şikâyetçi olmuştu. Çavdarlı köyü ahalisi ise kadimden beri hayvanlarını suladıkları nehre belirli yoldan gittiklerini, bu yolun meradan geçtiğini ancak meraya zarar vermediklerini söylemişti. Nehre giden başka bir yolun olmadığını belirten ahali, başka köylerden kendilerine şahitler getirmişti. Bunun üzerine kavgalı olunan çiftlik arazisine gidilerek keşif yapılmış ve keşif sonucunda köylülere meraya zarar vermemek şartıyla suyunu kullanmaları tembih edilmişti.³⁷⁰ Bir başka örnekte ise 3 Mayıs 1868 tarihinde Karahisar-ı Sahib mahkemesi Hanbarçın kazası Seydiler karyesinde meydana gelen arazi anlaşmazlığını çözmekle uğraşıyorlardı. Sağırlar mahallesinin sakinleri 60 dönümlük Hasan Basri Vakfı'na ait arazinin kadimden beri kendilerinin müstakil meraları olduğunu, meranın otunu suyunu Seydiler köyü ahalisiyle müşterek kullandıklarını belirtmişti. Şikâyetle göre bu mera ve suları kimse tek başına zapt edemezken Seydiler karyesinden Hüseyin, Osman, Köse Ali, Abdulnebi isimli kimseler bazı alanları fuzuli zapt ve kanuna aykırı biçimde ziraat etmeye ve köylünün hayvanları da gasp etmeye kalkışmışlardı. Kendilerine yönelik gerçekleşen şikâyet ve sorgu karşısında ise bu kişiler, buranın Hasan Basri Hazretleri'nin arazi-i mevkufesi olduğunu ve kadimden beri meranın müşterek kullanıldığını, ancak artık tarlaya ihtiyaçları olduğunu ve ziraat etmek istediklerini beyan etmişlerdi. Bunun sonucunda meranın, suların ve otların müşterek kullanılması taraflara bir defa daha tembih edilmiş ve meranın ziraata açılmayacağı bildirilmişti.³⁷¹ Bir diğer örnekte 1870 yılında Karahisar-ı Sahib dahilindeki Göynük karyesi ahalisi, Çobanlar karyesindeki üç yüz dönüm arazi içerisindeki tarla ve meraları araziye ihtiyaç duydukları gerekçesiyle zapt eden Çobanlar karyesi ahalisine dava açmışlardı. Ancak Çobanlar karyesi söz konusu arazileri bizzat sahib-i arzdan temessük ile aldıklarını ve 30 seneden beri kavgasız bir şekilde burayı tasarruf ettiklerini, kullanım hakkının kendilerine ait olduğunu belirterek ellerindeki belgeyi mahkemeye sunmuşlardı. Civar köylerden Cebeciler ve Sülümenli ahalileri de Çobanlar ahalisini desteklemişti. Tarafların dinlenmesi ve tetkiklerin tamamlanmasıyla Göynük karyesi

³⁷⁰ Afyon Şer'iyye Sicilleri (AŞS). 597 (15 Muharrem 1284/19 Mayıs 1867), 434.

³⁷¹ AŞS. 598 (17 Muharrem 1286/29 Nisan 1869), 183.

ahalisi müdahaleden menedilmişti.³⁷² Yine başka bir örnekte 1867 yılında Karahisar-ı Sahib dahilinde Elbasan mahallesinde görülen davada Hacı İsmet köyündeki meranın meclis kararınca köy ahalisinin müşterek tasarrufuna bırakıldığı ancak karye ayanı Kavaloğlu Hasan Ağa ve oğlu Ömer'in ahalinin haklarını ihlal eden davranışlarda bulundukları anlaşılmıştı. Hacı Hasan Ağa, üç yıldan beri parsellere ayırdığı mahallenin ağaçlarını kat' etmiş, merayı ziraata açmış, akan deresini kullanmış ve burayı kendi tarlasına çevirmişti. Hacı Hasan Ağa'nın bu tutumu ahalinin meradan ve akan nehirden yararlanmasını engellemişti. Ahalinin bu durumdan şikâyetçi olması üzerine Arazi Kanunnamesinin 97. ve 100. maddeleri gereğince Hasan Ağa ve oğlu Ömer'e ahaliyi zora sokacak davranışlarda bulunmamaları tembih edilmişti.³⁷³ Kanunnamenin 97. maddesine göre mera eğer karyeye bırakılmış ise ahalinin ortak kullanımındaydı ve bu meraya dışarıdan hayvan getirilip otlatılamazdı. Aynı zamanda karye ahalisinden bir taraf ya da kimse diğer tarafın otlatma hakkını gasp edemezdi. Kanunnamenin 100. maddesine göre karye merasında ahaliden kimin ne kadar hayvanı varsa o kadar hayvanın otlatılmasına müsaade edilmişti. Bunun dışında dışarıdan hayvan getirip otlatılamazdı. Bu maddelere göre Hasan Ağa'nın meraya dışarıdan hayvan getirip otlatarak yerli ahaliyi zorlaması engellenmişti.

Sicillerdeki örneklerde görüldüğü gibi mera, hayvan, su kavgaları muhacirlerin gelişiyile başlamamıştı. Kavgalar muhacirlerin olmadığı yerlerde ya da onların nüfusları artmadan önce de sıklıkla görülmekteydi. Ancak muhacirlerin resme dahil olmasıyla kavgaların yönü çok daha karmaşık bir hal almaya başlamıştı. Bu kavgaların oluşumunda esas olarak iki dinamik etkiliydi. Birincisi; mera ve otlak alanlarının bazıları tarafından kapatılıp bir nevi çitlenmesi yani özel mülk gibi kullanılmaya başlanmasıydı. İkincisi ise giderek daha fazla meranın ziraata açılmasıydı. Ayrıca 1858 Arazi Kanunnamesi'nin tarımsal alanlarda toprak üzerindeki tasarruf haklarını yeniden tanımlaması, bazı yerlerde bu hakları dönüştürmesi veya aynen bırakması köylüler için hayati derecede önemliydi. Kanunnamenin tasarruf haklarını güvence altına alması, ahaliyi bu alanlar üzerindeki daha önceden daha az önemsedikleri haklarının peşine düşürmüştü.³⁷⁴ Çünkü daha önce tapusuz veya senetsiz kullandıkları,

³⁷² AŞS. 599 (26 Zilkade 1286/27Şubat 1870), 67.

³⁷³ AŞS. 596 (7 Muharrem 1284/11 Mayıs 1867), 277.

³⁷⁴ Terzibaşoğlu, "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri", s. 131.

kendilerinin açıp tarla yaptıkları ya da mera gibi ortak kullandıkları alanlara muhacirlerin gelmeye başlaması köylüleri endişelendirmişti. Bu durumda meralarına tarım yapmak için geri dönen yerli ahali ile bu alanlara boş sanılarak yerleştirilen muhacirlerin karşılaşması doğal olarak kavga ile sonuçlanacaktı. Örneğin, Kütahya sancağına bağlı Saka karyesinde iskân edilen muhacirlerin yerli ahaliyi rahatsız etmeleri üzerine karye civarında bulunan Saka çiftliği ahalisinin vekili Osman, muhacirlerin buraya ihraçlarının kendilerini mağdur ettiğini öne sürerek Hüdavendigâr vilayeti idaresine başvurmuştu. Şikâyeti gayet açıktı, muhacirlerin kendi yerleri olarak gördükleri yerlere ihraçlarının önlenmesini istemişti.³⁷⁵ Kavgayla konu olan Saka çiftliği, Büyük Saka köyüne bağlı olup Kütahya'nın güneydoğusunda ve şehir merkezine yaklaşık 15 km. uzaklıktaydı. Saka ismi muhtemelen köyün bulunduğu yerin sulak ve verimli olması sebebiyle bölgedeki halk tarafından verilmişti. 19. yüzyılın sonlarına doğru Bulgaristan göçmeleri iskân edildiğinde hali hazırda hassas bir dengede olan arazi kullanımı meselesi hemen gündeme gelmişti. İsmiyle müsemma Saka çiftliğinin 19. yüzyıldaki sosyo-ekonomik yapısını daha iyi anlamak için 1845 yılına ait kısa temettuat defterine bakıldığında burada toplamda sadece 2 yerleşik hane olduğu görülmektedir. Ancak hanelerin sahip olduğu hayvan miktarı dikkate alındığında bölgede hayvancılığın çok önemli bir ekonomik kazanç olduğu hemen anlaşılmaktadır. Buna göre birinci hane 20 dönüm mezru tarla ve 6 öküz, 3 sağmal inek, 1 kısır inek, 1 merkep, 5 sağmal koyun, 1 dana, 5 sağmal keçi, 4 kuzu, 3 oğlak; ikinci hane 10 dönüm mezru tarla ve 4 öküz, 1 düve, 1 merkep sahibiydi.³⁷⁶ Yerleşimin az ve küçükbaş hayvan sayısının yüksek oluşundan arazide hayvanların rahatça otlatılacakları kadar çok boş alanın olduğunu düşünmek mümkündür. Yüzyılın ikinci yarısında buradaki nüfus muhtemelen hızlanan bir tempoyla artmıştı ve büyük kazanç kapısı olan otlatma alanlarının bu artış karşısında giderek daralma tehlikesi baş göstermişti. Muhtemelen buraya bir de muhacirlerin gelmesi hayvanların otlayacağı alanların daha da sınırlandırılmasına neden olacağından muhacirler ve ahali arasında huzursuzluk baş göstermişti.

Başka örneklerde de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kütahya'da iskân edilmekte olan Bosna-Hersek muhacirlerinin arazi ve meralarına ahali tarafından

³⁷⁵ BOA. DH.MKT. 390/60. 17 Haziran 1311 (29 Haziran 1895).

³⁷⁶ BOA. ML. VRD. TMT.d. 8651. 29 Zilhicce 1261 (29 Aralık 1845).

sıklıkla müdahale edildiği kayıtlara yansımıştır. Yerli ahalinin müdahalelerinden rahatsız olan muhacirler ise bu durumdan dolayı perişan duruma düştüklerini öne sürerek padişahın kendilerine merhametli ve adaletli davranmasını talep etmişlerdi. Bunun üzerine muhacirlerin rahatlarının sağlanması ve müdahalelerin önlenmesi için gereğinin yapılması istenmişti.³⁷⁷ Yine başka bir örnekte yerli ahalinin muhacirlerin arazilerine müdahale etmenin ötesine geçerek sularını da zapt ettikleri görülmektedir. 1893 yılında Kütahya’da sakin Bosna-Hersek muhacirleri, yerli ahalinin kendi sularını zapt ettiğini yetkililere telgraf ile bildirmişlerdi. Görevlilerin dertleriyle ilgilenmediğini söyleyen muhacirler adaletsizlikten de yakınıyorlardı.³⁷⁸ Görüldüğü gibi çıkar çatışmalarının artmasıyla birlikte ahalinin muhacirler üzerinde uyguladığı müdahalenin şiddeti de artmıştı. Örneğin, 1910’lu yılların başında ve büyük bir muhacir dalgasına yol açacak Balkan Savaşları’ndan önce Karahisar-ı Sahib sancağındaki Orhaniye köyünde sakin Karaçay muhacirleri 370 dönümden oluşan arazilerine, Alibeyce ve Menahos ile civardaki 14 köy ahalisinin birleşerek müdahalede bulunup ekinlerine zarar verdiğini bildirmişti. Şikâyetin ne şekilde vuku bulduğu, muhacirlerin aç kaldıkları iddiasının doğru olup olmadığı ve daha önceden niçin önlem alınmadığının süratle tetkik edilmesi için memurlar görevlendirilmişti. Tahkikatın neticesinde meselenin yeni gerçekleşmediği ve şikâyetçi olunan yayladaki köy ahalisinin yaklaşık iki hafta köylere geri döndüğü anlaşılmıştı. Yerel yetkililer ve kimi zaman merkezi bürokrasi sorunu fazla büyütmeden orta yol bularak çözüme taraftarıydılar. Yaylada meselenin büyüyebileceği ihtimali göz önünde bulundurularak bir karakol inşa edilmiş, buna rağmen köylüler ile muhacirler arasındaki çekişmeye son verilememişti.³⁷⁹ Belgede dikkat çeken bir diğer husus ise yerli halkın kavgadan daha önce “yayladan döndükleri” ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Bu ifade muhacirlere verilen yerlerin öteden beri ahalinin kışlak olarak kullandığı bir alan olabileceğini ve yerli ahalinin hala yaylak-kışlak kalıbına göre hareket eden bir grup olabileceğini düşündürmektedir. Yine bu düşüncüyü desteklemek için, 1860 yılında Kafkasya’dan Maraş ilçesine bağlı Elbistan kazasına iskân edilen Çerkes göçmenlerinin Göksu Nehri’nin Elbistan tarafındaki boş araziye yerleşip evlerini su

³⁷⁷ BOA. BEO. 806/60407. 24 Muharrem 1314 (5 Temmuz 1896).

³⁷⁸ BOA. DH.MKT. 79/29. 21 Zilhicce 1311 (25 Haziran 1894).

³⁷⁹ BOA. DH.İD. 29/63. 24 Receb 1330 (9 Temmuz 1912).

kenarlarına yapmak istemelerine karşılık Tecirli aşiretinin miri araziyi yaylak alanı olarak kullanması ve bu yüzden iskâna muhalefet etmesi sonucunda kayıtlara yansıyan kavga örnek verilebilir.³⁸⁰

Devlet her ne kadar kavga çıktığında her iki tarafa da eşit mesafede kalmaya çalışmışsa da esas olarak önceliği boş alanların ekilip biçilmesi olduğundan ilk başlarda araziyi kimin tasarruf ettiğinden çok, sahanın işlenip işlenmediği ile ilgileniyordu. Bu noktada da devlet, hem toprağını korumaya çalışıp yayla-kışlak arasında gidip gelen ahaliyi hem de mağduriyetlerinin giderilmesini talep eden muhacirleri hoşnut edecek yatıştırıcı-pragmatik politikalara yöneliyordu. İşte tam da bu noktada köylüleri bu kadar kızdıran şey geleneksel otlak alanlarının bir kısmının muhacir yerleşimi olması nedeniyle buralara erişimlerini kaybetmeleriydi. Artık geri kalan arazilerini daha yoğun bir şekilde koruma içgüdüsüyle ilk çare olarak meralarının yetersiz kalacağını öne sürerek iskânları engelleme veya muhacir nüfusunun artış hızını durdurmaya çalışmışlardı. Örneğin, Kütahya sancağında Eskişehir kazasının Çukurhisar köyüne 33 hane muhacir iskân edilmesinden sonra 1860'ların başında bir kavga çıktı. Yetkililere göre bölgede 30 hanenin daha inşası için yeterli alan olduğu halde köy ahalisinin alanın mera sayılması isteğine bağlı olarak ahalinin tahammüllerinin olmadığı söyleniyordu. Çok açık biçimde karye ahalisinin arazi tahsisini engellemeye çalıştığı belirtiliyordu. Tabii ki de bu engelleme terimi bizzat devlet yetkilerinin kullandığı bir tabirdir; köylüler için tüm bu olanlar zaten kendilerinin olan alanın başkalarına verilmesi demektir.³⁸¹ Buradaki kavga Çukurhisar köyünün sosyo-ekonomik yapısıyla birlikte değerlendirildiğinde çok daha belirgin ve uzun soluklu bir resimle karşılaşılmaktadır. 1844-45 yıllarına ait temettuat verilerine göre bölgeyi analiz eden Ayla Efe'nin tanımlamasıyla Çukurhisar köyü "*Eskişehir-Söğüt-Bursa arasındaki yol güzergâhında ovalık bir arazide*" kuruluydu ve 50 hane (tahmini 250 nüfus) ile yalnızca bir tane gayrimüslim aileden oluşuyordu.³⁸² Çukurhisar köyünde 9 hane tarafından koyun, kuzu, keçi, oğlak gibi küçükbaş hayvanlar yetiştiriliyordu. Bununla birlikte köyde 329 adet büyükbaş hayvan vardı. Köyde 96 adet sığır ve 90 adet camızın varlığı da köyün bataklık olabileceği ihtimalini

³⁸⁰ Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 109-110.

³⁸¹ BOA. A.MKT.NZD. 384/84. 8 Cemaziyelevvel 1278 (11 Kasım 1861).

³⁸² Ayla Efe, "1260-61/1844-45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyünün Ekonomik ve Sosyal Görüntüsü", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, (2006), s. 23.

düşündürmektedir. Ayrıca büyükbaş hayvanların yalnızca sütlerinden değil koşum veya yük taşımada kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Köyün genel gelirlerine bakıldığında araba kiracılığının en fazla gelir getiren kaynak olarak görülmesi bu yargıyı güçlendirmektedir.³⁸³ Yine Efe'nin haklı bir biçimde öngördüğü üzere hane reislerinin gelirleri içinde belirtilen “*davar ahz ve itası*” ifadesinden köyde dinamik bir hayvan pazarının oluştuğu ve bunun etrafında şekillenen yoğun bir hayvan ticaretinin var olduğu anlaşılmaktadır.³⁸⁴ Köyde araba kiracılığı veya nakliyecilik yapılması da köylüler için hayvanlarının otlayacağı alanın değerini daha da arttırıyordu. Köydeki toprak sahipliğinin yapısı ise devletin neden bu alanlara muhacir yerleştirmek istediğini de kısmen açıklamaktadır. Temettuat defterine göre köydeki “toplam ekili-nadasa bırakılan arazi miktarı 3.646 dönüm, hane başına düşen ortalama toprak miktarı ise 72,92 dönümdü.”³⁸⁵ Bu oran Batı Anadolu yerleşimleriyle kıyaslandığında oldukça yüksektir. Örneğin Manisa'nın Salihli bölgesinin 1844-45 yıllarına ait temettuat defterine bakıldığında köyün ekili-nadasa bırakılan tarım alanlarının toplamının 6.046,5 dönüm olduğu ancak bunun 2.701 dönümlük kısmının Müslüman nüfusa ait olduğu ve hane başına düşen ortalama arazi miktarının yaklaşık 70 dönüm olduğu görülmektedir.³⁸⁶ Yine aynı dönem içerisinde Aydın vilayetinin Saruhan sancağında Turgutlu kazasına bağlı olan İzzeddin köyünün temettuat defterine bakıldığında burada da toplam 3.541 dönüm ekili-nadasa bırakılan arazinin olduğu görülmektedir. Bu köyde hane başına düşen ortalama toprak miktarı sadece 30 dönümdü.³⁸⁷ Çukurhisar'da toprakların görece bolluğu, nüfus yoğunluğunun az olması nedeniyle arazileri işleyecek iş gücünün kıt olmasına, toprak-iklim yapısının verimi düşürmesine veya sulama imkânlarının gelişmemiş olmasına bağlanabilir. Ancak bu verilerin 1840'lı yıllara ait olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Zira 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle göçmenlerin gelişiyle Anadolu'nun pek çok yerinde nüfus artışı yaşanmış ve bölgedeki boş araziler de devlet tarafından iskân alanı olarak

³⁸³ Efe, “1260-61/1844-45 Temettuat Sayımı”, s. 26.

³⁸⁴ Efe, “1260-61/1844-45 Temettuat Sayımı”, s. 37.

³⁸⁵ Efe, “1260-61/1844-45 Temettuat Sayımı”, s. 37.

³⁸⁶ BOA. ML.VRD.TMT.d. 4612. 29 Zilhicce 1261 (29 Aralık 1845). Belgeyi aktaran; Nejdett Bilgi, “Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Salihli”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1, (2008) s. 42.

³⁸⁷ BOA. ML.VRD.TMT.d. 2762. 29 Zilhicce 1261 (29 Aralık 1845). Belgeyi aktaran; İlker Çağlar, “Temettuat Kayıtlarına Göre İzzeddin Köyü'nün Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, (2015), s. 428-429.

kullanılmıştı. Hayvancılığı dominant üretim şekli olmaktan çıkarıp tarımsal üretime iyice bağlanmış ahali için bile mera, çayır, su gibi orta mallar sosyal ve ekonomik hayat söz konusu olduğunda oldukça önem taşıyordu. Bundan dolayı da Çukurhisar'ın kadim ahalisi; çevrelerinde boş araziler olsa da üretim ve tüketim araçlarını özellikle de kendi meraları olduğunu iddia ettikleri alanları muhacirlerle paylaşmaktan kaçınmış gibi görünmektedir. Ayrıca daha önce bahsedildiği gibi 1850'lerden sonra bölgedeki demografik dinamikleri tam olarak bilemiyoruz, muhtemeldir ki Anadolu'da herhangi bir bölgede olduğu gibi Çukurhisar'da da nüfus yörüklerin de yerleşik hayata geçirilmesi ve dış göçler ile artmış ve bu durum mevcut arazi-nüfus dengesi üzerinde muhacirlerin gelişinden çok önce baskı oluşturmaya başlamıştı.

Arazinin paylaşımı hususunda çıkan tartışmalar hiçbir zaman sadece tek bir tarafı yıpratmamıştı. Tartışmalar zamana ve koşullara bağlı olarak taraf değiştirmekteydi. Dazkırı nahiyesine bağlı Bozangirliler karyesinin ahalisi ile bölgedeki muhacirler arasında muhtemelen 1892 yılında mera ve tarlaların kullanımı hususunda anlaşmazlık cereyan etmişti. Bu sefer mezkûr karyenin sakinlerinden Osman ve Ali nam kimesneler perişan halde olduklarını iddia etmekteydi. Köylüler, mera ve tarlaların kendilerine ait olmasına rağmen muhacirlerin gelip zapt ettiğini, gasp ve darp edildiklerini ve tüm bu yaşananların kendilerini perişan ettiğini bildirerek adalet talep etmişlerdi.³⁸⁸ Yine yukarıda bahsedilen Çukurhisar örneğinde olduğu gibi Dazkırı bağlamında da bölgenin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sosyo-ekonomik yapısını anlamak ve muhacir-ahali çekişmesini daha uzun dönemli yerel dinamiklerle yorumlamak için temettuat defterlerine bakıldığında 1845 yılında Dazkırı kazası dahilinde Bolatlı karyesinde 136 hane ve tahmini 680 nüfusun olduğu görülmektedir.³⁸⁹ Deftere göre köydeki vergi nüfusu sahibi kişilerin %53'ü ziraat ile uğraşmaktaydı. Ziraat yapan köylülerin işledikleri topraklar genellikle kendilerine aitti.³⁹⁰ Yörede küçükbaş hayvancılığının önemli yer tuttuğu aşikârdı ve özellikle koyun yetiştiriciliği ön plandaydı.³⁹¹ Bununla birlikte çok sayıda karasığır inek,

³⁸⁸ BOA. DH.MKT. 213/30. 28 Şaban 1311 (6 Mart 1894).

³⁸⁹ BOA. ML.VRD.TMT.d. 7695. 1261 Z. 29 Zilhicce 1261 (9 Aralık 1845). Belgeyi aktaran; Nurgül Bozkurt, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Bolatlı-Dazkırı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (7695 Numaralı Temettuat Defterine Göre)", *History Studies International Journal of History*, Cilt 3, Sayı 2, (2011) s. 43.

³⁹⁰ Bozkurt, "XIX. Yüzyılın Ortalarında", s. 48.

³⁹¹ Bozkurt, "XIX. Yüzyılın Ortalarında", s. 49.

sağmal camus, kısır camus ve camus düvesi gibi büyükbaş hayvan ile çift sürme ve yük taşımacılığında iş görmek üzere öküz, at, katır gibi binek hayvanlar yetiştirilmekteydi. Dazkırı kazasına bağlı bir diğer köy olan Evciler köyüne ait deftere göre ise yüzyılın ortalarında köyde 74 hane, 481 nüfus ve 93 vergi nüfusu kayıtlıydı.³⁹² Nurgül Bozkurt, köyde hayvan besleme maliyetlerinin düşük olması ve çift sürmede kullanılmalarından dolayı 263 adet öküz yetiştirilmesini özellikle vurgulamaktadır.³⁹³ Hane ve öküz sayısı dikkate alındığında her hane başına yaklaşık 4 baş öküz düşüyordu ve böylece her hane reisi en az bir çift öküze sahip olabiliyordu. Kütahya-Afyon yağışlı rejiminin ve Akdeniz iklim bölgeleri arasında geçiş iklimine sahip olan, kurak İç Anadolu platolarının uzantısının görüldüğü Dazkırı kazasının arazisinin %65'i düz ovalıktı³⁹⁴ ki bu durum da iskân ve yerleşme süreçlerinde toprağa ait unsurların iklimden daha önce geldiğine işaret etmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kalıcı yerleşim yerlerinin dağ eteklerinden ovalara indiğini göz önünde bulundurduğunda Dazkırı, yerleşimcilerine tarım ve hayvancılık faaliyetleri için gerekli tüm uygun koşulları sağlıyordu. Duben, 17. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Anadolu'da sınırları belirsiz toprak bolluğu olduğunu vurgulamaktadır. Böylece köylüler; nüfusları arttığında, haneden birileri evlendiğinde ya da civarlarındaki otlaklara hayvanlarını sürmek istediklerinde kolaylıkla mülklerini büyütebiliyor veya yeni bir araziye çıkabiliyorlardı.³⁹⁵ Muhacirlerin gelişi tam da bu noktada köylülerin hareket alanlarını kısıtlamışa benzemektedir. Yukarıdaki verilere göre farklı köy ahâlilerinin yeterli miktarda üretim aracına ve hayvana sahip olduğu açıkça görülmektedir. Bu yüzden köylüler, hayvanlarını besleyecekleri otlaklara her zaman ihtiyaç duyuyor ve onlar için hayati önem taşıyan bu alanlardan asla vazgeçmek istemiyordu. Ayrıca 19. yüzyıl boyunca Orta Anadolu havzasında iki önemli kıtlık yaşanmıştı. Bunlardan ilki 1840'ların ortalarında, ikincisi ise 1870'lerin ilk yarısında meydana gelmişti. Bu iki kıtlık; çok

³⁹² BOA. ML.VRD.TMT.d. 7704. 29 Zilhicce 1261 (29 Aralık 1845). Belgeyi aktaran; Nurgül Bozkurt, "1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Kütahya Sancağı Dazkırı Kazası Evciler Köyü'nün Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 19, (2011), s. 139.

³⁹³ Bozkurt, "1844-1845 Tarihli Temettüat", s. 143.

³⁹⁴ Ali Toköz, *Tarihin Bir Döneminde Dazkırı ve Çevresinde Yaşanan Olaylar*, İstanbul, 2009, s. 19-20.

³⁹⁵ Alan Duben, "Turkish Families and Households in Historical Perspective", *Journal of Family History*, Cilt 10, Sayı 1, (1985), s. 83-84.

sayıda insanın canına mal olmuş, kırsal kesimin boşalmasına ve tarımsal üretimin gerilemesine hatta bazı yerlerde tamamen durmasına sebep olmuştu. Araz'ın da bahsettiği gibi, tarımın doğa koşullarına bağlı olduğu Orta Anadolu coğrafyasında su ve ota erişim hayatiydi;³⁹⁶ çünkü *“kuraklığı ve kıtlığı takip eden süreçte ekecek tohum ve tarlaları işleyecek büyükbaş hayvan yokluğu yaşamsal faaliyetlerin karşılanmasını ciddi anlamda sıkıntıya düşürmekteydi.”*³⁹⁷ Her ne kadar Dazkırı 19. yüzyılda Orta Anadolu kuraklık havzasının dışarısında yer alsa da ahalinin olup bitenlerin farkında olmaması da mümkün değildir. Yerel halk yaşanan kıtlıklardan dolayı hayvanlarının son derece önemli olduğunun pekâlâ farkındaydı. Sonuçta muhacirlerin yerleşimi yerli ahalide iki alanda tehdit unsuru oluşturmuşa benzemektedir. Bunlardan ilki hayvan sahipliği, ikincisi ise toprak sahipliği ekseninde yoğunlaşıyordu.

³⁹⁶ Yahya Araz, “1840’ların Ortalarında Gerede: Bir Anadolu Kazasında Kuraklık, Kıtlık, Göç ve Hayatta Kalmak Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 150, (2019), s. 96.

³⁹⁷ Araz, “1840’ların Ortalarında”, s. 98.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖÇMENLER, MÜLKİYET ve TASARRUFUN YENİDEN TANIMLANMASI

Toprak Rejimi Üzerine Hukuki Tanımlamalar

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluğun hemen her alanında olduğu gibi toprak sistemini ilgilendiren konularda da birtakım yeni yasal düzenlemelere gidilmişti. 1847 Tapu Nizamnamesi, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1859 Tapu Kanunnamesi, 1860 Tapu Senedatı Hakkındaki Talimat, 1860 Tahrirli Nüfus ve Emlak Nizamnamesi gibi düzenlemeler ile toprak üzerindeki tasarruf haklarının nasıl dağıtılacağı, yeni toprak rejiminin ne şekilde uygulanacağı gibi sorular *yanıt bulurken* aynı zaman da mülkiyet tanımı yeniden formüle edilmişti.³⁹⁸ Özellikle Arazi Kanunnamesi'nin miri arazideki mülkiyet rejimini değiştirdiğini iddia eden görüşler olduğu gibi bu fikre katılmayanlar da vardır. Örneğin Haim Gerber'e göre "*miri arazilerin giderek mülk araziye evrilmesi gibi bir durum söz konusu olmadığı gibi kanunname yalnızca 15. ve 16. yüzyıllara ait tarım kanunlarını ufak değişikliklerle yeniden yapılandırmaktaydı.*"³⁹⁹ Mustafa Macit Kenanoğlu da "*Ö. Lütfi Barkan'ın ve Halil Cin'in savunduğu kanunnameyle birlikte miri arazinin mülke, miri arazi üzerindeki tasarruf hakkının da özel mülkiyete yaklaştığı iddiasının*"⁴⁰⁰ karşısında durmaktadır.

³⁹⁸ *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, İstanbul, TC. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015.

³⁹⁹ Atilla Aytekin, "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar (Law, History, and Historiography: Approaches to Ottoman Land Code of 1858)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* Cilt 3, Sayı 5, (2005), s. 729.

⁴⁰⁰ Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, İstanbul, 2005, s. 275-305; Aytekin, "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı", s. 735; Mustafa M. Kenanoğlu, *1858 Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerine Etkileri (1858-1876)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 180.

Tüm bu tartışmalardaki mülk-miri ayrımını bir kenara koyarsak 19. yüzyıldaki birçok hukuki düzenlemede görüldüğü gibi Arazi Kanunnamesi'nin de aslında merkez açısından toprak rejiminin standartlaşmasını ve tasarruf meselesinde daha keskin ayrımlara gidilmesini sembolize ettiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Bu bölümde incelenen tartışmalı alanlar için kanunnamenin getirdiği hukuki ayrımlar oldukça mühimdir. Buna göre, 1858 Arazi Kanunnamesi'ne göre ülke toprakları; “Mülk Topraklar (Arazi-i Memluke), Vakıf Topraklar (Arazi-i Mevkufe), Metruk Topraklar (Arazi-i Metruke), Ölü Topraklar (Arazi-i Mevat), Miri Topraklar (Arazi-i Miriye)” olarak beş gruba ayrılmıştı.⁴⁰¹ Ancak kanunnamedeki belirsiz bırakılan tanımlamalar özellikle de çiftlikler konusunda bırakılan boşluklar, Barkan gibi tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Barkan'a göre kanunname, Osmanlı Devleti'nde oldukça geniş bir sahayı işgal eden çiftlik arazileri ve onun etrafında gelişen toplumsal ilişkiler konusunda oldukça suskundur. Aytekin de bu görüşe katılmaktadır ve hatta kanunnamede çiftlikler ile ilgili görülen karartının aslında Osmanlı Devleti'nin o dönemki karakterini yorumlayabilmemiz açısından önemli bir ipucu olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁰² Aslında Barkan ve Aytekin'in çiftlikler konusunda dikkati çektiği bu nokta kanunnamenin standartlaştırma hedefine karşın toprak rejimindeki muğlaklıkları kaldırmaktan uzak olmasıyla ve yine beş ana grupta toplanan arazi kategorileri arasındaki geçirgenlikle yakından ilgiliydi.

Bir önceki bölümde tartışıldığı üzere, Arazi Kanunnamesi'nde arazi-i metruke olarak ifade edilen, kamunun denetiminde ahaliye bırakılan araziler kavganın yaşandığı ilk yerlerdendi. Ahalinin yararına tahsis edilen alanlar; *mera-yaylak-kışlak-otlak-çayır-koru* gibi alanlardı. Kullanımlarından bağımsız olarak bu alanlar hukuken vakıf, miri, mevat ya da metruk arazi olabilirdi yani bu tip otlatma alanlarının tapulu yerlerde miri arazi olarak yer alması çok da ender bir durum değildi. Bu karmaşık hukuki düzen devletin arazi dağıtım politikasının getirdikleri ve bu politikalardaki değişiklikler de el ele yürümüştü.

⁴⁰¹ Halil Cin, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Tmk. Karşısındaki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, (1966), s. 749-751.

⁴⁰² Aytekin, “Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı”, s. 742.

Muhacirlere verilecek araziler öncelikle iki gruba ayrılmıştı. Birinci grupta hayvan otlatılan araziler, ikinci grupta ise sürebilir araziler vardı.⁴⁰³ Merkezin gözünde iki grupta mahlûl hale gelmiş ya da yerleşik köylerin uzağında kullanılmayan boş arazilerdi. 1856 yılında muhacirlerin iskânına yönelik yayınlanan talimatname, muhacirlere tahsis edilecek arazi miktarları hakkında bilgi veriyordu ancak önemli ölçüde de bölgesel farklılıklar içermektedir. Bu da toprak dağıtımında birtakım dengesizliklere neden oluyordu. Devlet bu yüzden Arazi Kanunnamesi'ni dikkate alarak muhacirlere arazi dağıtılmasını kararlaştırdı. Kanunnameye göre muhacirlere hane başına “*elverişli arazilerden 70 dönüm, vasat arazilerden 100 dönüm ve tarıma elverişsiz arazilerden ise 130 dönüm arazi*”⁴⁰⁴ verilecekti. Bu uygulama 1877 yılına kadar devam etti. Muhacirlere ayrılan alanların daralması üzerine 1878 tarihinde çıkarılan bir diğer talimatname ile muhacirlere “*köy ve kasabalardaki mirî, metruk veya mevkuf arazilerin herhangi birinden uygun miktarda arazi tahsis*”⁴⁰⁵ olundu. 1880 yılına gelindiğinde mirî arazilerin dışında artık mirî çiftlik arazileri de göçmenlere açıldı.⁴⁰⁶ İlkesel olarak vilâyet idare meclisleri sahipsiz ve gasp edilmiş yerleri bulacak, daha sonra ise “*hane başına 20-60 dönüm arazi idare-i muhacirin komisyonları tarafından*” muhacirlere verilecekti.⁴⁰⁷ Ardından 1888 yılında yayınlanan talimatname ile muhacirlere dağıtılacak arazi miktarı, 20-50 dönüm olarak yeniden düzenlendi.⁴⁰⁸ Tüm bu talimatnameler muhacirlere verilen arazi miktarının dönemsel olarak değiştiğini açık biçimde göstermektedir. Nitekim değişimler imparatorluğun son yıllarında da devam etti; örneğin 1905 tarihli talimatname ile “*her haneye nüfusuna ve toprağın verimliliğine göre 20 dönümden 50 dönüme kadar, Ocak 1906 tarihli yeni bir talimatnameye göre ise 50 dönümden 100 dönüme kadar arazi*” verilmesi uygun görüldü.⁴⁰⁹ Ancak bu belirsiz dönüşümlere karşın, zaman içerisinde muhacirlerle devlet arasındaki ilişki arazi meselelerinde şartları çok daha açık bir sözleşme haline büründü. Muhacirlere tahsis edilen arazi ve çiftliklerin, on beş yıl

⁴⁰³ Seyhan, *Kırım'dan Bursa'ya*, s. 133.

⁴⁰⁴ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 68.

⁴⁰⁵ Burak Küçük, *Biga Kazası'nda Muhacir Yerleşimleri ve Yaşanan Sorunlar (1856-1910)*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2015, s. 133.

⁴⁰⁶ Küçük, *Biga Kazası'nda*, s. 136.

⁴⁰⁷ Küçük, *Biga Kazası'nda*, s. 133-34.

⁴⁰⁸ Küçük, *Biga Kazası'nda*, s. 134.

⁴⁰⁹ Küçük, *Biga Kazası'nda*, s. 134.

boyunca başkasına satışı yasaklandı.⁴¹⁰ 1887’de yeni bir irade yayınlanarak “*bu süre on yıla düşürüldü ve karara işlerlik kazandırmak için muhacirlerle karşılıklı senetler yapıldı.*”⁴¹¹ Ayrıca iskân edildikten sonra vefat eden muhacirlerin kendilerine ayrılan arazilerin varislerine intikal etme hakkı da tanındı.⁴¹² Senetle taahhüt altına girmiş olsalar bile muhacirlere verilen yerler artık miri arazi düzenlemelerinin getirdiği tüm yükümlülük ve hakları taşımaktaydı.

Tüm bu dinamiklerin neticesi olarak “boş” veya “hali” olarak tanımlanan tarım ve otlak alanları üzerinde giderek yoğunlaşan bir devlet ilgisi ve mücadele görülmeye başlandı. Terzibaşoğlu’na göre bir mahalli memura “arazi-i haliye” olarak gözüken yerler, o an için ekilmemiş boş araziler olsalar bile bu araziler hukuki statüleri açısından değerlendirildiğinde, tasarruf hakları bakımından “boş” değillerdi.⁴¹³ Muhacirler için boş arazi bulunması sürecinde yaşanan aksamaların esas nedeni merkezi idarece “ekili” ve “ekili olmayan” arazi arasındaki ayrımla, ekili olmayan arazilerin “arazi-i haliye” yani boş ve sahihsiz olarak nitelendirilmesiydi.⁴¹⁴ Bu yüzden de devlet katındaki yazışmaların çoğunda iskân arazisinin hukuken hali olup olmadığı veya iskân sahasının gerçekten boş ve uygun araziye sahipliği meseleleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, 1862 yılında Çerkes muhacirlerinden Abaza Bey kabilesinin Çukurhisar köyünde iskân edilmesine hükümetçe karar verilmişti. Ancak iskân memurlarından Kolağası Osman Kâzım, Çukurhisar’ın giderek dolduğunu yani hali arazinin artık olmadığını yetkililere bildirmişti.⁴¹⁵ Yine yakın tarihlerde Kütahya sancağında Aksaklı ve Berat mahallelerindeki hali arazilere iskân edilen Kırım muhacirlerinden 302 nüfusa da ahali tarafından müdahale edilmişti.⁴¹⁶ Bir önceki bölümde tartışıldığı üzere köylü ve muhacirler arasındaki bu tarz müdahale kavgalarının çoğunun yerleşik ahalinin araziye sahiplenmesinden ileri geldiğine dair hiçbir şüphe yoktur. Nitekim 1894 yılında Karahisar-ı Sahib sancağı dahilinde Turfelli çiftliğine yerleştirilen 40 hane Ahıska muhacirleri yaşadıkları mağduriyeti açıkca ifade

⁴¹⁰ Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya”, s. 168.

⁴¹¹ Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya”, s. 168.

⁴¹² Ufuk Gülsoy, “Osmanlı Topraklarına Avrupa’dan Muhacir İskânı (1856-1859)”, *İlmî Araştırmalar* Sayı 3, (1996), s. 62.

⁴¹³ Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri”, s. 130.

⁴¹⁴ Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri”, s. 131.

⁴¹⁵ BOA. A.MKT.UM. 552/47. 24 Şaban 1278 (24 Şubat 1862).

⁴¹⁶ BOA. A.MKT.NZD. 378/44. 10 Cemazıyelevvel 1278 (13 Kasım 1861).

etmişlerdi. Ahıska muhacirleri namına Yusuf Ziyaeddin Efendi, bin bir müşkülât içinde vücuda getirdikleri arazilerine Çobanlar karyesi ahalisinin hakk-ı tapu iddiasıyla fuzuli olarak müdahale etmekte olduklarını ve mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmişti. Talep sonucunda yapılan incelemelerde şikâyetin yerinde olduğu anlaşılmış, başka bir deyişle yerleşik ahalinin arazi üzerinde hiçbir hakkı olmadığı teyit edilmiş ve gereğinin yapılması yetkililere bildirilmişti.⁴¹⁷ Çobanlar köyü ahalisi diğer örneklerde görüldüğü gibi arazinin gerçekte hali olmadığı, tapu hakkının kendilerinde olduğu ve dolayısıyla kendileri tarafından işlendiğinden ötürü bu yerlerin kendi tasarruflarına bırakılması gerektiği fikrinden hareket etmiş olmalıdır. Ancak muhacirlerin iskân arazisinin seçimi sadece köylülerin değil çoğu zaman tapu sahiplerinin de açık muhalefetiyle karşılaşmaktaydı. Amerikalı Visbakci isimli şahıs, Aydın'daki tapulu arazisinin muhacirler tarafından zapt edildiğine dair 7 Eylül 1903 tarihinde İzmir'deki Amerikan Konsolosluğu'ndan hükümete dilekçe gönderirken kanunun ona bahsettiği tapu hakkını aramaktaydı. Yapılan incelemeler sonucunda şikâyetin doğru olduğu anlaşılmış ve arazi sahiplerine tapulu arazilerinin- zararlarının da bedeliyle birlikte- iade edilmesi kararlaştırılmıştır.⁴¹⁸ Bir başka örnekte, Hersek muhacirlerinden Lobriç Mehmed Ali ve 7 hane halkı, 1890-1892 yılları arasında Kütahya sancağında Çifteler çiftliğinde Çubuklar karyesindeki hali araziye iskân edilmek istenmişlerdi. Muhacirler iskân için Cibuniçi (?) adlı mahalde boş arazi aranmış ancak yapılan tahkikat sonucunda bu bölgedeki arazinin Ahmed Efendi ile Germiyanzade Yusuf Ağa'nın tahtı tasarrufunda olduğu anlaşılmıştı.⁴¹⁹ Bu örneklerin işaret ettiği üzere muhacirin tapulu araziye mi, boş miri araziye mi yoksa köylünün eskiden beri kullandığı metruk arazilere mi iskân edildiğinin aydınlatılması için arazi üzerinde yapılacak incelemeler son derece önemliydi. Eskişehir'deki bir arazi kavgası da bu incelemelerin detaylandığı ana meselenin arazinin hukuki statüsü olduğunu açıkça göstermektedir. 1861 yılında Kütahya sancağının Eskişehir kazasında yine hali araziye iskân edilen Çerkes muhacirlerinin Altıkesek kabilesinden Ayşe Hanım takımına civardaki yerli ahali tarafından müdahalede bulunulmuştu. Altıkesek kabilesinden Hacı ve Mehmed isimli kişilerin müdahalenin menî için Dersaadet'e

⁴¹⁷ BOA. DH.MKT. 209/39. 16 Şaban 1311 (22 Şubat 1894).

⁴¹⁸ Taşbaş, *Osmanlı Topraklarına*, s. 200.

⁴¹⁹ BOA. DH.MKT. 2020/07. 23 Rebiülahir 1310 (14 Kasım 1892).

gitmeleri üzerine şikâyet Muhacir Komisyonu'na iletildi. İstanbul, muhacirlerin bir an önce iskân edilmelerini ve müdahalelerin engellenmesini Kütahya makamlarına bildirdi.⁴²⁰ Defteri-i Hakani'deki karışık tapu kayıtlarının içinden çıkmayı başaran yetkililere göre arazinin statüsü hiçbir şekilde tartışmalı değildi ve muhacire verilebilecek yerler “boş” “hali” “miri” araziden olup üzerinde de herhangi bir tapu hakkı mevcut değildi.

Tasarruf Haklarının Kurumsallaştırılması ve Tapu Meselesi

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan göçmen akışıyla arazi üzerindeki baskı tarla, çayır ya da mera sınırlarının çizilmesini kritik hale getirdi.⁴²¹ Arazi Kanunnamesi'nin 97. maddesi metruk arazinin-özellikle mera sahalarının- tapu ile tasarruf olunmasının önüne geçerken, kanunnamenin muhacirlerin iskânıyla birlikte bu araziler üzerindeki tasarruf hakkını belirli bir gruba kaydırması yeni bir paradoksun önünü açtı. Çünkü hükümet, muhacirleri iskân ederken onlara sadece tarım arazisi değil, müsait alanlardan bir miktar da otlak da vermekteydi.⁴²² Mesela 1893'de Bursa'ya iskân edilen muhacirlere ziraat ve hayvancılık yapmaları için “260 dönüm tarım arazisi, 700 dönüm otlak, 500 dönüm de bataklık” tahsis edilmişti.⁴²³ Göçebe kabileler çoğunlukla tam da bu alanlarda geleneksel otlatma veya geçiş haklarına sahip olduklarını iddia etmekteydi.⁴²⁴ Hütteroth bu noktada ahalinin, dağ köylülerinin ve göçbelerin geleneksel otlak haklarının tapu siciline genel olarak dahil edilmediği için dikkate alınmadığının üzerinde özel olarak durmaktadır.⁴²⁵ Sonuçta ekilebilir araziler ve hayvanların otlatılacağı alanlar üzerine farklı gruplar tarafından gerçekleştirilen müdahaleler muhacirlerin iskânları ile birleştiğinde, taraflar arasında çıkacak sorunlar da kaçınılmaz hale geliyordu. Örneğin, 1862 yılında Çerkes muhacirlerinin Altıkesek kabilesinden Pişmaf Bey, beş hane nüfusuyla birlikte Eskişehir kazasına üç saat uzaklıkta bulunan Çavlım (?) mahallinde buraya 4 sene önce iskân edilen muhacirler tarafından inşa edilmiş hanelere yerleşmek ve bu arazide ziraat

⁴²⁰ BOA. A.MKT. DV. 216/63. 24 Receb 1278 (25 Ocak 1862).

⁴²¹ Terzibaşoğlu, “Landlords, Refugees and Nomads”, s. 53.

⁴²² Kocacık, “Balkanlar'dan Anadolu'ya”, s. 166.

⁴²³ Seyhan, *Kırım'dan Bursa'ya*, s. 117.

⁴²⁴ Terzibaşoğlu, “Landlords, Refugees and Nomads”, s. 71.

⁴²⁵ Hütteroth, “The Influence of Social Structure”, s. 23.

etmek istemişti. Ancak oraya iki buçuk saat uzaklıkta bulunan Kayı köyünün ahalisi, bu sahadaki mera tasarrufunun müşterek olduğunu iddia ederek muhacirlere sorun çıkardı. Muhtemelen elinde hiçbir senet, hüccet veya hududname olmayan ahalinin burada iki amacı vardı. Birincisi olabildiğince fazla alanın mera olarak tanımlanmasıydı ki bu onlara ileride açılacak tarım arazisi demekti. İkincisi ise arazi statüsünün otlatmaya özel olarak ayrılmış mera olarak korunmasıydı. Anlaşmazlığın çözümü için Kütahya meclis azasından Abdullah Efendi, arazi memuru Vasfi Efendi, kaza müdürü, hâkim ve müftü efendiler ve ahalinin hazır olduğu teftişle Çavlım (?) mevkiindeki arazinin hudutları tespit ve tetkik edildi. Kütahya Meclisi, muhacirleri iskân etmiş iken Kayı karyesinin muhtarı Abdülhalim'in ahaliye sahip çıkma gayretinde bulunması ve onları "tahrik ederek" iskânı uygulatmaktan kaçınması dikkat çekicidir. Bu iddia üzerine mecliste tarafların yüzleşmesine karar verilmiştir. Ayrıca yapılan incelemeler sonucunda Çavlım (?) mevkiine iskân için üçer hane gönderilmişse de bölgenin 20 hanenin daha iskânına elverişli olduğu ve ahali tarafından yapılan müdahalenin kavga amaçlı olduğunu anlaşılmıştır.⁴²⁶ Bu durumda muhtarın ve aynı zamanda da meclis azasının ahali tarafında oluşunun sebebi çok da açık değildir, ancak iltizam hakkını koruma veya ahalden elde ettiği vergiyi kaybetmeme kaygısı onları bu stratejiye itmiş olmalıdır. Her ne kadar yeni gelenler bir süre sonra vergi gelirini artıracak olsa da mültezim veya deruhdeciler, merkezin haklarının korunması hususunda dikkatinin üzerinde olduğu muhacirler yerine ahaliyle anlaşmayı kendi çıkarına daha uygun bulmuş olmalıdır.

Kavganın görülmediği alanlarda ise muhacirler zaman zaman kendilerine tahsis edilen arazilerin yetersiz kalması gerekçesiyle merkezden ek arazi talebinde bulunuyorlardı. Bu taleplerin çoğunluğu daha fazla hali arazinin kendilerine tahsis edilmesi üzerine kuruluydu. Örneğin, 1861 yılında Kütahya sancağındaki Çifteler çiftliğine, Çerkes muhacirlerinin Altıkese kabilesinden Kasbolat Bey takımı ile daha önceden 750 nüfus muhacir iskân edilmiş ve haneler inşa edilmişti. Ancak muhacirlerin vekili Musa Efendi, ziraat yapabilmeleri ve hayvanlarını otlatabilmeleri için arazi ve meranın kendilerine yeterli gelmediğini İstanbul'a iletmişti. Bununla

⁴²⁶ BOA. HR.SYS. 2938.36. 11 Rebiülahir 1283 (23 Ağustos 1866). Burada aslında konunun nasıl politize olabildiği, yerleşim yerleri ve tasarruf haklarının hukuk kurallarından daha çok toplumsal grupların ihtiyaçları ve güç ilişkilerinin etkileşimi çevresinde belirlendiği görülmektedir.

birlikte Çifteler çiftliği civarındaki hali araziden münasip miktarın kendilerine tahsis edilmesini istemişti. Kabilenin giderek artan nüfuslarına karşı merkezin çevredeki hali araziye dağıtmada oldukça dikkatli davrandığı anlaşıyor, çünkü muhacirler ekonomik ihtiyaçları ve nüfuslarına oranla devletin kendilerine boş duran arazileri vermediğini dile getirmekteydi.⁴²⁷ Barakat'ın Suriye örneğinde gösterdiği gibi 19. yüzyılın sonlarına doğru hali arazinin tanımlanması giderek devletin tekeline geçmekteydi. Bu arazilerin müzayedeye satışından da merkezin daha fazla gelir elde etmesini en azından bürokrasinin bir kanadı cansiperane bir şekilde savunuyordu. Muhacirlere verilecek hali alanların sınırlanması gerektiği veya devletin zaman zaman bu alanların dağıtımındaki isteksizliği belki de bu sebeptendi.⁴²⁸

Ahali ve Muhacir Karşısında Devletin Yeni Politikaları

Ahali ile muhacirler arasında toprağın tasarrufu hususunda çıkan kavgalar, hem yeni iskân alanlarının yaratılmasıyla yerleşim topografyalarının değişmesine neden olmuş hem de hükümeti pratikte bu kavgaların önüne geçebilecek yasal düzenlemeler yapmaya itmişti. Mesela göçmenlerin iskân edilmesi için arazi bulmakta çekilen sıkıntılar sonucunda bataklıkların kurutulması yoluna gidilmişti.⁴²⁹ Böylece kurutulan bataklıklara muhacirlerin yerleştirilmesiyle iskân sorunu “kavgasız” bir biçimde ahalinin de tepkisini çekmeyerek çözülmeye çalışılmıştı. Bundan başka Arazi Kanunnamesi'ne dayanarak, toprağını üst üste üç yıl ekmeyen reayanın elinden toprağının alınıp göçmenlere dağıtılması da muhacirlerin gelişile boş arazi arayan merkezin klasik uygulamalarındandı.⁴³⁰ Bazı istisna durumlarda ise muhacirler devletin gelir elde ettiği çayırılara dahi iskân edilmek istenmişti. Her ne kadar devlet giderek artan bir şekilde hali araziye hazine için gelir kaynağı olarak görse de muhacir sayısının artışıyla bu politika da zaman zaman değiştirilmiş hatta çayırıları da içerisine alacak biçimde genişletilmişti. Örneğin, 160 hane Karaçay muhacirinin Aziziye kazasında (Kiliselyayla) bir müddet misafir olarak kaldıktan sonra⁴³¹ (tahmini 5 ay)

⁴²⁷ BOA. A.MKT.MHM. 217/49. 24 Şevval 1277 (5 Mayıs 1861).

⁴²⁸ Nora Elizabeth Barakat, “*An Empty Land? Nomads and Property Administration in Hamidian Syria*”, Doktora Tezi, University of California, Berkeley 2015, s. 37.

⁴²⁹ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 316.

⁴³⁰ İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, İstanbul, 2008, s. 90.

⁴³¹ BOA. A.MKT.MHM. 530.40. 21 Cemaziyelevvel 1325 (21 Temmuz 1907).

Bolvadin kazasındaki mîrî çayır hazineye yıllık 8.000 kuruş gelir getirmesine rağmen muhacirlerin iskânı için gündeme gelmişti. Bu çayırın gelenlere tahsis edilerek Ketendere (Handağı) olarak isimlendirilen mevkide iskânlarına müsaade olunması istenmekteydi.⁴³² Muhacirin hali arazide değil de gelir elde edilen bir çayırdaki iskân edilmesi fikri iki ihtimali akıllara getirmektedir; ya civarda iskân için müsait halî arazi kalmamıştı ya da muhacirler kendileri için gösterilen yere yerleşmemişti. Her ne olursa olsun merkezin hali araziye bile müzayedeye koyarak gelir elde etme çabasının yoğunlaştığı bir dönemde, gelir getirici mukataalı bir çayırın muhacirine devrini tartışması başlı başına ilginç bir örnek olarak karşımızda durmaktadır.

Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru göçlerin hızlanmasıyla mevcut araziler dolunca muhacirlerin iskânı için yeni alanların arayışına girildi. Bunun içinde Muhacir Komisyonu ilk olarak ülke genelinde göçmen iskânı için ne kadar uygun arazi varsa bunları tespit edip arazilerin dökümünü çıkarmaya çalıştı.⁴³³ Göçmenlerin iskân edileceği yerlerin saptanması amacıyla Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun bir alt komisyonu olarak "Taharri-i Arazi-i Haliye" komisyonları işlevsel hale getirildi ve bu komisyonlar boş arazileri araştırmakla görevlendirildi.⁴³⁴ Örneğin, 1891 yılının Aralık ayında Eskişehir'den Ankara'ya kadar demiryolu güzergâhındaki boş arazilerin tespiti, harita ve cetvellerinin düzenlenmesi ile buralara ne kadar göçmen iskân edilebileceği anlaşılmaya çalışıldı. Boş arazilerin keşfi için Ferik Muzaffer Paşa tayin edildi. Paşa, tespit edilen arazilerin mevkileri, miktarları, sınırları, dönümleri ve fiyatları ile ilgili hükümeti detaylıca bilgilendirdi. Haritaya yerleşik ahalinin topraklarının dışında bölgede ne kadar hali arazi olduğu ve bu alanların nereleri kapsadığı büyük bir titizlikle işlenmişti. Ayrıca bu arazilerin ne kadar muhaciri iskân edebileceğini ne kadarının ziraata uygun olduğunu ve ne kadarının mera olarak kullanılacağını da cetvellerle belirtmişti. Verilen "müjdeli" arazi bilgilerine göre söz konusu coğrafyada hala çok sayıda muhacirini iskân edebilecek alan vardı.⁴³⁵

⁴³² BOA. A.MKT.MHM. 530.26. 19 Cemaziyelevvel 1325 (30 Haziran 1907). Ayrıca bkz: Güneş, "Karaçay Türklerinin", s. 439.

⁴³³ Önder, Kırılı, "Osmanlı Döneminde", s. 135.

⁴³⁴ BOA. DH.MKT. 2350/98. 27 Muharrem 1318 (27 Mayıs 1900).

⁴³⁵ BOA. Y.PRK.KOM. 8/14. 20 Cemaziyelevvel 1309 (22 Aralık 1891).

Harita 5. Eskişehir'den Ankara'ya Kadar Demiryolu Güzergâhındaki Hali Arazinin Tespiti İçin Hazırlanan Harita⁴³⁶

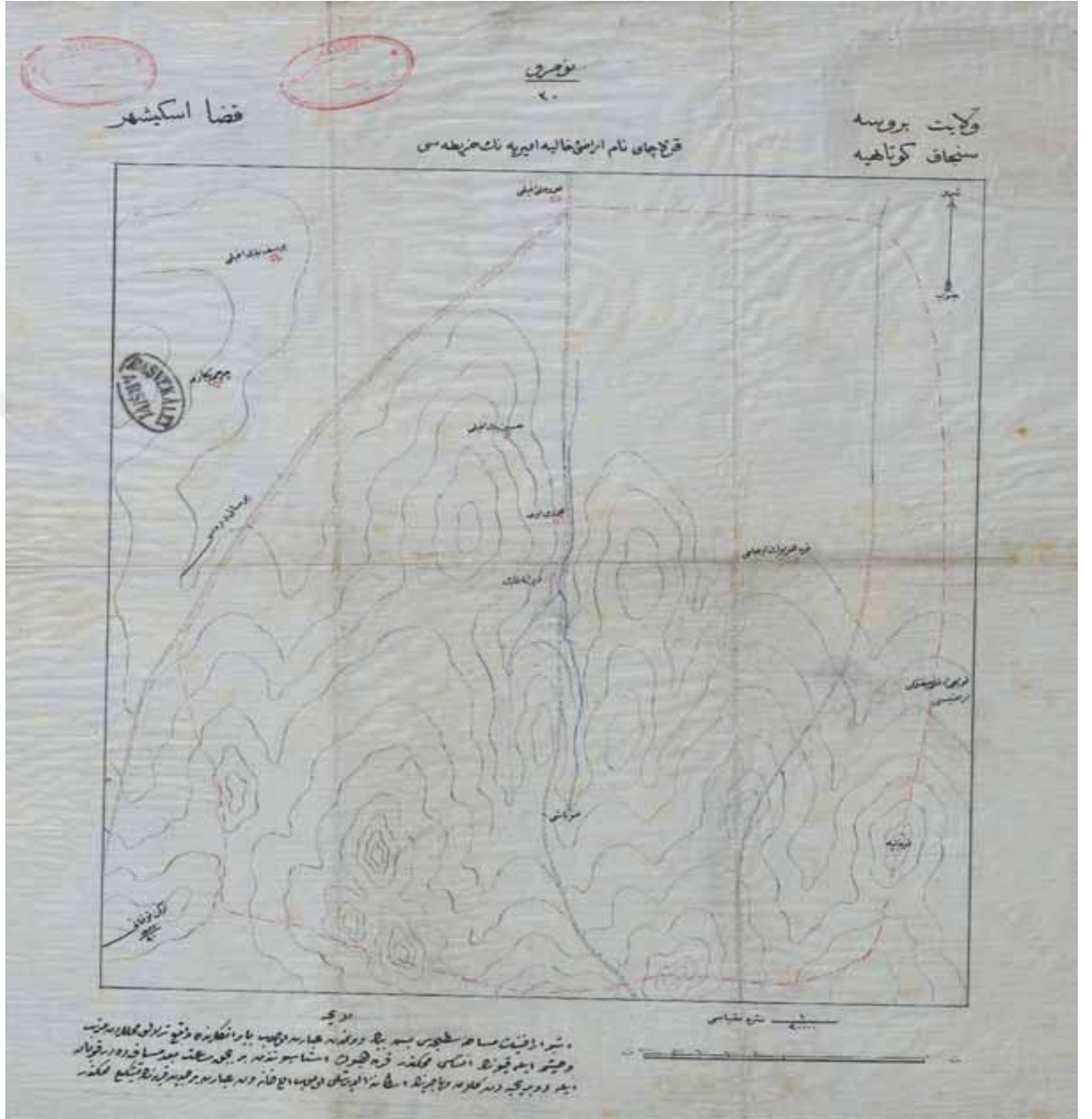
1891 yılına ait olan Eskişehir'den Ankara'ya kadar demiryolu güzergâhındaki arazi-i haliyenin tespiti için hazırlanan yukarıdaki haritaya göre bölgede tahmini 1.500 dönüm boş arazi mevcuttu. Bu alanlara en azından bin beş yüz hane muhacir iskân edilmek istenmişti.⁴³⁷ Başka bir örnekte ise 1892 yılında Karahisar-ı Sahib sancağında Tırnova ve Osmanpazarı muhacirlerinin iskânı için yeni inşa olunan Osmaniye köyünün bir haritasının İstanbul'a gönderilmesi ve bunun gibi yeni inşa olunacak köylerde de bunun uygulanması istendi.⁴³⁸

⁴³⁶ BOA. Y.PRK.KOM. 8/14. 20 Cemaziyelevvel 1309 (22 Aralık 1891).

⁴³⁷ BOA. Y.PRK.KOM. 8/14. 20 Cemaziyelevvel 1309 (22 Aralık 1891). Ayrıca bknz: İhsan Seddar Kaynar, Murat Koraltürk, "Ankara'ya Demiryoluyla Göçler ve İskân Siyaseti (1890-1910)", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, (2016), s. 3.

⁴³⁸ BOA. DH.MKT. 1983/51. 13 Muharrem 1310 (7 Ağustos 1892).

Harita 6. Hüdavendigar Vilayeti'ne Tabi Kütahya Sancağının Eskişehir Kazasındaki Karaçay Mevkiinde Hali Miri Araziyi Gösteren Harita. (Ölçek 1/20000)⁴³⁹

Eskişehir kazasındaki Karaçay mevkiindeki hali miri araziyi gösteren haritada yine Kuban ve Dobruca'dan gelecek göçmenlerin yerleşmeleri için 50 hane muhacir iskânına elverişli yaklaşık 5.000 dönüm arazi olduğu görülmektedir.

⁴³⁹ BOA. HRT.h. 551. 29 Zilhicce 1341 (12 Ağustos 1923).

Yukarıdaki örneklerde ve haritalarda görüldüğü gibi devletin hali arazileri haritalandırma ve ölçeklendirme girişimleri Osmanlı'nın son döneminin en önemli pratiklerindendi; çünkü muhacirlerin gelişile birlikte arazi tasarrufunda yaşanan birtakım anlaşmazlıklar devleti bu alandaki teknik bilgisini arttırmaya yönelterek özellikle haritalandırma faaliyetlerinin önünü açmıştı. Aslına bakılırsa devlet, 1860'larda harita ve kadastro işlerinin taşraya olabildiğince yayılmasını sağlamak amacıyla hazırlıklar yapmıştı, ancak gerek eleman eksikliği gerekse de böyle bir sürecin toplumsal çatışmayı artıracağı endişesiyle bu teşebbüs ağırdan alınmıştı.⁴⁴⁰ Şimdi muhacirlerin artan sayısı karşısında yoğunlaşan arazi kavgalarına bir çözüm olarak haritalandırma işleri bir kez daha öne çıkarılmıştı. Bundan hareketle ilk olarak iskân yerlerinin planlanması hususunda birkaç pilot bölge seçilmişti. Çok geniş uygulama alanı bulamasa da bu özenin ilk yansıması yerleşim planlarının yapılandırılmasıydı. Bunun için çeşitli düzenlemeler yapılarak kır yerleşimlerinin fiziksel nitelikleri iyileştirilmeye çalışıldı. Devlet tarafından kurulan ender model köylerde çoğunlukla ızgara plan şeması kullanmış⁴⁴¹ ve göçmenler için yapılan evler genel olarak "U" şeklinde planlanarak ortada kalan boş kısım da köy meydanı olarak ayrılmıştı.⁴⁴² Ancak çoğu muhacir yerleşimi için bu planlar ya hayal olarak kaldı ya da çok kısıtlı biçimde uygulamaya konuldu.

19. yüzyılda kadastro olarak tanımlanan yazım ve sayım mekanizması hem yeni vergi hem de yeni mülkiyet hakları rejimlerinin uygulanabilmesinde kritik unsurlar olarak öne çıkmıştı.⁴⁴³ Ayrıca kentsel ve kırsal bölgelerin tahriri, haritalandırılması, istatistiklerinin tutulması mülkiyet rejimlerini yeniden biçimlendirmekle birlikte yerel ve özel imtiyazları ortadan kaldırmak amacıyla da kullanılmıştı. Tabi ki bu uygulamalar güç mücadeleleri söz konusu olduğunda her zaman ve her yerde sonuna kadar başarılı olamamıştı. Ancak yine de teknik ilerlemenin yanı sıra siyasi bir manevra özelliği taşımaları açısından bu hamleler merkez bürokrasinin taleplerini yansıtıyordu.⁴⁴⁴ Terzibaşoğlu'na göre de devlet açısından arazi ihtilaflarının

⁴⁴⁰ Kaya, "XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz", s. 17-38.

⁴⁴¹ Kadriye Durmuş, *19. Yüzyıl Sonu Muhacir Yerleşmeleri: İnegöl/Tahtaköprü Kasabası Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2019, s. 21.

⁴⁴² Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya", s. 170.

⁴⁴³ Kaya, Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya", s. 7-9.

⁴⁴⁴ Kaya, Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya", s. 7-8.

doğurduğu çatışmaların kesin bir şekilde önüne geçebilmenin yolu; “arazileri, yeni arazi kanununa göre tahrir yapmak; arazilerin mutasarrıflarını ve tasarruf ettikleri arazileri kayıt altına almak yani kadastro”⁴⁴⁵ yapmaktı. En azından merkezi bürokrasinin bir kanadı buna gönülden inanmaktaydı. Arazi bol olduğu sürece belki de sınır sorunları ortaya çıkmazdı ama ekilebilir tarım veya mera arazilerinin göç nedeniyle kısıtlanması sınır meselesini bir kez daha kritik hale getirmişti.

Tüm bu kadastro ve haritalandırma faaliyetlerinin kutsadığı şey tapu senetleriydi. Tapu temessükü veya daha sonraki ismiyle tapu senedi ise sadece devletin önem verdiği bir mesele değil hem çıkarların korunması hem de zamanın bir ruhu olarak muhacirlerin de dahil herkesin kısa sürede önemini kavradığı bir mesele olmuştu; çünkü “arazi ve tapu kanunnameleri ile birlikte mahkemelerde giderek yazılı belgelerin yani toprağın kullanım ve tasarruf hakkının kayıtlanmaya başlanması, bu alanlarda standartlaşmanın önünü açmıştı.”⁴⁴⁶ Bu standartlaşma, “tapu meselesi” kavgalarını daha da şiddetlendirmişti. Örneğin, 1892-1894 yılları arasında Kütahya’nın Atik Saka karyesi ahalisi imam ve muhtarları aracılığıyla dokuz senedir iskân edildikleri arazilerine ait tapu senetlerinin ve tren yolu hattı dolayısıyla kamulaştırılan yerlere ait tazminatın da kendilerine verilmesini talep etmişlerdi. Hükümet, talebin incelenmesini ve gereğinin yapılmasını Hüdavendigâr vilayetine bildirmişti.⁴⁴⁷ Örnekte görüldüğü gibi muhacirler kamulaştırmanın verdiği fırsatla yetkililere hemen tapu meselesini hatırlatmışlardı. Bazı durumlarda ise muhacirler belli bir ücret karşılığında arazi kiralyorlardı, tapu ve tasarruf hakkının belirli olduğu bu gibi durumlarda bile kullanım hakkı ve ona bağlı olan parasal ilişki sıklıkla gündeme geliyordu. Örneğin 1866 yılında müteveffa Hacı Hüseyin Ağa veresesinin Kütahya’da Parmakviran mülhakatından Karaşehir kazasının Gökçekısı karyesindeki beş yüz dönüm arazi iki seneden beri kira karşılığında Çerkes muhacirlerinin tahtı ziraatlarına bırakılmıştı. Ancak muhacirler beş yüz dönüm arazinin iki senelik kirası olan on bin ve toplanan ot ve saman ücreti için iki bin olmak üzere toplamda on iki bin kira bedelini henüz vermemişlerdi.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri”, s. 132.

⁴⁴⁶ Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri”, s. 128-143.

⁴⁴⁷ BOA. DH.MKT. 345/34. 21 Şaban 1312 (17 Şubat 1895).

⁴⁴⁸ BOA. MV.L. 513/145. 29 Cemaziyelahir 1283 (8 Kasım 1866).

Muhacirleri de içine alan kavgaların bazılarında yine tapu senedi sahibi olmanın meseleyi tam anlamıyla çözmediği de anlaşıyor. Nitekim tapulandırma çalışmaları ve tapu verilmesi kolay bir mesele değildi ve çoğu zaman mahkemelerin karıştığı, liva meclislerinin de söz sahibi olduğu karmaşık bir mesele haline gelebiliyordu. Örneğin, 1893 yılında Kütahya'nın Etraf-ı Şehir nahiyesinde Ahmed'in tasarrufunda bulunan çiftlik merasına 50 hane kadar muhacir kendi kendilerine yerleşmişlerdi. Ahmed, muhacirlerin kendi tasarrufundaki çiftliğe müdahalesinden rahatsız olup durumu dilekçe yoluyla hükümete bildirdi. Ahmed, söz konusu çiftliğin tapu senedini elinde bulundurduğunu, ancak muhacirlerin müdahalesi yüzünden ziraat yapamadığını öne sürerek muhacirlerin çiftlikten derhal tahliye edilmesini talep etti. Üstelik mesele aynı zamanda hem idare meclisine hem de mahkemeye taşınmıştı. Ancak anlaşılan o ki Ahmed taşrada yaptığı başvurulardan muhacirlere karşı pek de bir şey elde edememişti.⁴⁴⁹ Başka bir örnekte ise Afyon'a bağlı Orhaniye köyüne daha önceden iskân edilmiş olan Karaçay Türklerinin arazilerinin ellerinden alınıp eski sahiplerine verildiği görülmüştü. Bu durum muhacirleri oldukça mağdur etmişti. Muhacirlerin gerek maddi yetersizliklerden gerekse tevzi edilecek başka arazi bulunmadığından başka yere nakil ve iskânlarının mümkün olmadığı en sonunda anlaşıldığında, arazinin Karaçay Türklerine tevzi edilmek üzere istimlâk edildiği Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal imzasıyla 20.09.1931 tarihinde çıkartılan kararnâmeyle bildirilmişti.⁴⁵⁰ Bu örnekteki arazi kavgasının uzun sürmesi ve kavganın en sonunda istimlâkla çözülmesi, anlaşmazlıkların önüne geçebilmek için birtakım çözümler uygulansa da her zaman sulh sağlanamadığını ve ihtilâflı araziler üzerinde oluşan keşmekeşin kolaylıkla ortadan kaldırılamadığını hatta bu durumun Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrettiğini göstermektedir.

Devlet Kurumlarının Çalışması ve Toplumsal Güç İlişkileri

Kanunların çıkarılması ve uygulanması, mülkiyet haklarının korunması ve kurumların denetlenmesi ancak devlet gözetiminde mümkün olur.⁴⁵¹ İslamoğlu'na göre devletin modern bir aparat olarak ortaya çıkışında gücünü esas gösteren esas şey,

⁴⁴⁹ BOA. DH.MKT. 64/18. 26 Zilkade 1310 (11 Haziran 1893).

⁴⁵⁰ BCA. 10-18-1-2/ 23.65.7. 20 Eylül 1931. Ayrıca bknz: Güneş, "Karaçay Türklerinin", s. 442.

⁴⁵¹ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 127-137.

farklı toplumsal ögelerin çıkarlarını uzlaştırmak ve en sonunda kendi kendisini hegemonik güç unsuru olarak ortaya koymaktır.⁴⁵² Bu açıdan bakıldığında Arazi Kanunnamesi'nin esas misyonu; toprak üzerinde zaten mutlak mülkiyet hakkı olmayan devletin “adil biçimde ve kanuna uygun olarak” toprakları satması yoluyla yereldeki güç dengelerine karşı merkezi bürokrasinin hakimiyetini meşrulaştırılmasıydı.⁴⁵³ Osmanlı dünyasında gerek muhacirlerin gerekse de ahali, aşiret ve konargöçerlerin karıştığı 19. yüzyıl arazi kavgalarında devletin İslamoğlu'nun aslında öngörmediği şekilde toplumsal güç ilişkilerinde bir uzlaşmayı yakalaması çok farklı aktörlerin çıkarlarının uyuşturulması anlamına gelmekteydi. Başka bir deyişle İslamoğlu'nun tek tipleştirdiği devlet profili yerine, elitler arası mücadelenin ve bu mücadelenin içerdiği farklı toplumsal kesimlerin çıkarlarının kesişme bazen de çatışma noktalarını incelemek devleti arazi meselelerinde yegâne aktör olarak görmekten bizleri kısmen kurtarabilir.

Aytekin'in de haklı bir biçimde tartıştığı üzere, İslamoğlu'nun devleti tek tipleştiren analizine karşın 19. yüzyılda devlet bürokrasisi içerisinde aslında tek bir homojen devlet yapısının/aklının olmadığını söylemek mümkündür. Burada özellikle ilk görünen farklılaşma yerel idare meclisleri etrafında şekillenmişti. Zira yereldeki anlaşmazlıkların çözümü için arazi ve tapu konularında yerel meclislere büyük yetki verilmişti. Yerel meclisler ise daha çok toprak sahiplerinin, ayan ve eşrafın önceliklerini yansıtmaktaydı. Şahin'e göre merkezi idarenin çıkarılan kanun ve düzenlemeler ile konjonktürel olarak küçük köylülüğün toprak tasarruf etmesinden yana olduğu görülüyordu. Ancak bu tutum karşısında yereldeki denge eşraf ve ayandan yana bozulunca merkezi idare, yerel meclislerin işleyişine müdahale etmeyen temkinli bir tutum benimsedi.⁴⁵⁴ Gündoğan'a göre ise Tanzimat reformlarından biri olan il (eyalet) meclisleri, bir mahkeme olarak işlev görüp her iki tarafı da dinler ve

⁴⁵² Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul, 1991, s. 11-12.

⁴⁵³ “Tanzimat Çağında Osmanlı Hukuku”, İstanbul, Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 4.

⁴⁵⁴ Canay Şahin, “Ondokuzuncu Yüzyılda Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinesdarzadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular”, *Kebikeç*, Sayı 24, (2007), s. 86.

sorgulardı. Ancak bu “mahkeme işlevi” ve “adalet dağıtım görevi” toplumsal hiyerarşiden kesinlikle bağımsız değildi.⁴⁵⁵

Taşradaki yerel güç ilişkilerinden etkilenen idare meclisleri muhacir iskân meselesinde de yetkiliydi. Ancak toplumsal hiyerarşi ve güç ilişkilerinin sadece idari meclislerince yönlendirildiğini düşünmek de yanıltıcı olur. Örneğin eşraftan Hacı Hasan Ağa’nın 1867 yılında Eskişehir’in Gökdere mahalline iskân edilen muhacirlerin inşa ettikleri hane ve mallarına el koyarak müdahalede bulunması üzerine muhacirlerin vekili Said Efendi yaşadıkları mağduriyeti yetkililere bildirmişti. Muhacirlerin yerleşmeleri için idare meclisinden bir kıta mazbata verildiği, önceden beri ziraatla meşgul oldukları belirtilmekteydi. Oysa buna karşın Hacı Hasan Ağa’nın önceki iskân memuru İlyas Bey ve Bursa’dan gelen Hacı Muhtar Bey ile birlik olup muhacirlerin tarlalarındaki ekini ve haneleri tahrip etmesi, muhacirleri tarlalarından ve hanelerinden kaldırıp Kütahya’ya gitmeye zorlaması şikâyetin ana konusuydu. Muhacirler, karyeye yapılan müdahaleler ile kadınlarına İslamiyet ve insaniyete uygun olmayacak şekilde davranıldığını ve dört seneden beri inşa ettikleri hanelerin ve ekinlerinin yüz üstü kaldığını belirterek bu durumun hemen sonlanmasını istemişlerdi.⁴⁵⁶ Muhacirlerin mağduriyetlerinin araştırılması için bölgeye gönderilen Bursalı Hacı Muhtar Bey’in, Hacı Hasan Ağa’dan ciddi miktarda akçe alması ve zabıtalara da ikişer veya üçer altın taksim edilmesi belgelere yansıyan diğer bir önemli ayrıntıdır. Yerel meclis bir mazbatayla muhacirlere yerleşim yeri göstermiş ancak tapu verememişti. Anlaşılan arazi meselesi bizzat müfettişler ve diğer memurlar aracılığıyla “çözülmüştü.” Eşraftan Hacı Hasan, iskân memuruyla bir olmuş muhacirlerin tarlalarına konmaya çalışmış hatta iskân memurunu da yanına çekmişti. Böylece muhacirler ile eşraf arasında yaşanan anlaşmazlığın sadece arazinin tanımlanmasından kaynaklanmadığı veya sadece idare meclisi merkezli olmadığı, iskân faaliyetlerinde yereldeki güç ilişkilerinin de belirleyici olduğu açık bir biçimde görülmektedir. Bir başka örnekte ise 1893 yılında Bulgaristan’dan ve Ahıska’dan gelen muhacirlerin Çobanlar karyesi civarında hükümet tarafında satılan araziye 400 lira karşılığında satın aldığı görülmüştür. Ancak eşraftan Nuri isimli şahıs ve liva idare meclisinden Hacı Ali ve

⁴⁵⁵ Nilay Özok-Gündoğan, “Ruling the Priphery, Governing the Land-The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan 1840-70”, *Comparative Studies of South Asia, Afrika and the Middle East*, Cilt 34, Sayı 1, (2014), s. 168.

⁴⁵⁶ BOA. MVL. 541/88. 18 Rebiülahir 1284 (19 Ağustos 1867).

onun gözettiği Ermeni kimseler, Çobanlar köyünün sakinlerinden 40 kadar şahsı muhacirlere ait mezru tarlaları sürmeye teşvik etmişlerdi.⁴⁵⁷ Bu kavgada dikkat çeken önemli nokta muhacirlerin her zaman devlet tarafından iskân edilmediği, belli bir ücret karşılığında hükümet tarafından fûruht olunan araziye satın alabilmesidir. Bununla birlikte muhacirler arazileri kendi paralarıyla iştira etmiş olsalar da müdahaleye karşılık vermeyip, uğradıkları zulüm ve taaddînin son bulması için hükümete dilekçe vermişlerdi.⁴⁵⁸ Nuri Paşa bir yandan Ahıska muhacirlerinin iskân meselesiyle ilgilendiği gibi öte yandan da yereldeki gücünü kullanarak muhacirler üzerindeki baskısını devam ettirmişti.⁴⁵⁹ Nuri Paşa tarafından, Ahıska muhacirlerinin iskânı için tahsis edilmiş mandıra arazisinin daha önceden ihtilaflı olmasından dolayı yaşanan belirsiz süreç yaklaşık 8 yıl sonra sonuçlandı.⁴⁶⁰

Kurumlar arasındaki farklı görüşler kimi zaman nüfuzlu kimselerin kişisel çıkarlarıyla bağlantılı hale geliyor hatta onların gölgesinde kalıyordu. Örneğin, yukarıda bahsedilen Çobanlar köyü ahalisi yaklaşık 8 bin dönümlük araziye uzun zamandan beri ziraat ederken Hüsnü Paşa buradaki alanı 530 lira karşılığında satmıştı. Ancak daha sonra Paşa'nın ahalinin ziraat yapmasını engelleyen tutumu üzerine ahali en azından bedel-i misliyle buraları almak istemişti.⁴⁶¹ Karahisar-ı Sahib sancağı bu kez de 1894 yılında tapu ile mutasarrıf oldukları mera ve hali arazilere hem muhacirlerin yerleştirilmesi hem de Mollazade Nuri Paşa'nın fuzuli müdahale etmesi üzerine ahali-muhacir-yerel güç çatışmasına sahne olmuştu.⁴⁶² Aslında Mollazade Nuri Paşa, Karahisar-ı Sahib sancağında maliki olduğu pek çok çiftlik ve arazisini muhacirlerin iskânı için "hayırına" terk ederek⁴⁶³ yerelde hayırsever bir imaja büründüğü gibi Mecidî Osmanî imtiyaz madalyaları ile onurlandırılarak yüksek makamları garantilemişti.⁴⁶⁴ Mollazade Nuri'nin, Seyyid Hasan Basri Hazretleri'nin

⁴⁵⁷ BOA. DH.MKT. 177/46. 25 Cemaziyelevvel 1311 (4 Aralık 1893). Ayrıca bkz: Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin", s. 436.

⁴⁵⁸ BOA. DH.MKT. 177/46. 25 Cemaziyelevvel 1311 (4 Aralık 1893).

⁴⁵⁹ BOA. DH.MKT. 402/28. 3 Safer 1313 (26 Temmuz 1895). Ayrıca bkz: Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin", s. 435.

⁴⁶⁰ BOA. DH.MKT. 244/28. 27 Zilkade 1311 (1 Haziran 1894). Ayrıca bkz: Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin", s. 436.

⁴⁶¹ BOA. BEO. 306/22921. 25 Rebiülahir 1311 (5 Kasım 1893).

⁴⁶² BOA. BEO. 531/39789. 11 Cemaziyelahir 1312 (10 Aralık 1894).

⁴⁶³ DH.MKT. 307/59. 16 Cemaziyelevvel 1312 (15 Kasım 1894).

⁴⁶⁴ Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin", s. 436.

Karahisar-ı Sahib sancağındaki arazi-i mevkufesini kendi arazisiymiş gibi 37 hane 207 nüfus Ahıska muhacirlerine iskânına köylüleri rahatsız etmişti. Köylülerin şikâyetleri üzerine yapılan inceleme sonucunda Paşa'nın mezkûr mahalde bir dönüm arazisinin bile olmadığı, mandıranın dahi Kilimciler karyesine ait olduğu meydana çıkmıştı.⁴⁶⁵ Nuri Paşa'nın bu tutumu muhacirler ve ahali arasında arazi anlaşmazlığına sebep olduğu gibi arazi üzerindeki belirsizlik muhacirlerin iskânlarını geciktirmiş ve Ahıska muhacirlerini mağdur etmişti. Paşa'nın muhacirleri kullanarak vakıf arazilerini kendi yeri gibi göstermesinin nedeni muhtemelen daha sonra buralarda hak talebinde bulunmaya bir zemin hazırlamaktı.

19. yüzyılın sonlarından itibaren eşraftan güçlü kimseler, devlete ait olan arazileri kendi mülkleriymiş gibi muhacirlere para karşılığında satıp muhacirler ve merkezi bürokrasiyi sıklıkla karşı karşıya getirmişti. Bazı kişiler, iskân sırasında emirlerin aksine belki de taşradaki otorite boşluğundan buralarda mutasarrıfı oldukları arazileri kendi mülkleriymiş gibi muhacirlere satıp kazanç sağlamıştı. Bu yönde çıkarılan emirler yerel dinamiklerle farklı sonuçlar ve örnekler doğurabiliyordu. Karahisar-ı Sahib'de sakin Hacı Bakizade Hüseyin tasarruf ettiği arazileri, miriye birikmiş borçlarını ödeyebilmek için bölgeye nakledilen muhacirlere satmaya çalışmıştır. Liva mutasarrıfı duruma müdahale ederek mutasarrıfın fırsatçılık yapıp muhacirlere arazi satmasını engellemiştir.⁴⁶⁶ Yerleşik ahalinin toprağa ihtiyacının olmadığı dolayısıyla da muhacirlere satılmasında bir kötü niyet olmadığı bu satış talebinin ana gerekçelerinden biriydi. Bu örneklerde liva mutasarrıfı muhacirlerin haklarını korurken, meclis azasından Nuri Paşa ya da Hacı Bakizade gibi kimseler ise onları zor duruma düşürüyordu. Zaten 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köylüler sıklıkla idare meclislerinin adil olmadığından ve özellikle eşraftan etkin kişilerin devlet görevlileriyle iş birliği yani bir nevi yolsuzluk ilişkisi içinde olduklarından şikâyet ediyordu.

Tanzimat'tan beri merkezi otoriteyi sağlamaya çalışan hükümet, çeşitli sebeplerle kayıt altına alınamamış olan arazileri, tapu senetlerini yenilemek suretiyle

⁴⁶⁵ BOA. DH.MKT. 220/40. 25 Ramazan 1311 (1 Nisan 1894); BOA. DH.MKT. 244/28. 27 Zilkade 1311 (1 Haziran 1894); BOA. DH.MKT. 307/59. 16 Cemaziyelevvel 1312 (15 Kasım 1894).

⁴⁶⁶ BOA. DH.MKT. 2011/119. 27 Rebiülevvel 1310 (19 Ekim 1892). Ayrıca bkz: Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin", s. 437.

kayda geçirmeye çalmıştı. Bu süreç taşrada eski ayan ve hanedanlarla hem devleti hem de köylüleri karşı karşıya getirmişti. Köylülerin şikâyetleri üzerine çözümün öncelikli adresi olarak sıklıkla yerel meclisler gösteriliyordu. Oysa ayan, yerel idareci ve hanedanların hâkimiyeti yerel meclisler üzerinden devam ediyordu.⁴⁶⁷ Ancak meclislerce alınan her kararın bireysel çıkarları gözettiğini de düşünmemek gerekmektedir. Örneğin, 1894 yılında Eskişehir’de Çerkes muhacirlere verilen arazinin istirdadı yani geri alınması hakkında mahalli mahkemesince verilen karara göre anlaşmazlık olacağına dair Hüdavendigâr vilayetinden gelen ve Adliye Nezareti’nin görüşlerini de içeren tahrirat Şura-yı Devlet’e havale edilmişti. Burada il idare meclisi meseleye daha politik bir gözle ve toplumsal güç ilişkilerini düşünerek bakmış, mahkeme kararını uygulanamaz görmüştü. Aslında araziye muhacirlerin iskân edilmesi sırasında yapılan soruşturmaya göre bazı kişilerin elinde senetlerin olduğu ortaya çıkmıştı. Bu senetlerden bazıları gerçek değildi; sık görülen bu duruma nazaran bu alanlar muhacirlere verilmişti. Ancak mahkeme muhacir iskânına ters yönde karar verdiğine göre bu araziler muhtemelen başkasının tasarrufundaydı. Her ne kadar sahte senetler mevcut olsa da tüm senetler için bunun söylenmesi imkânsızdı.⁴⁶⁸ Mahkemenin kararına bakarsak muhacirler boş sanılarak Eskişehir’deki bu arazilere yerleştirilmişti. Ancak ismi belirtilmese de meseleyi gerçek tapu sahibi veya sahipleri mahkemeye taşımış ve mahkeme muhacirlerin tahliyesine karar vermişti. Yerel meclis bu karara karşı açıkça itiraz etmiş mahkeme ilamını da ezip geçemediği için konu İstanbul’a taşınmıştı. Bu örnekte görüldüğü gibi ahali ve muhacir arasındaki ayrışmalar, sadece idare meclisleriyle ya da yereldeki güç odaklarının mücadeleleriyle ortaya çıkmıyordu. Esas itibarıyla Osmanlı merkezi ve taşra idaresinin farklı kurumları, mahkemelerin de karıştığı davalarda bile muhacir yerleşimi ve tapulandırma meselelerine farklı gözle bakmaktaydılar.

⁴⁶⁷ İbrahim Serbestoğlu, “Tanzimat Dönemi’nde Canik Sancağında Arazi ve Vergi Anlaşmazlığı”, *Samsun Sempozyumu*, Ekim, 2011, s. 782.

⁴⁶⁸ BOA. ŞD. 2466/01. 21 Şaban 1300 (27 Haziran 1883).

Yerleşikler ve Muhacirler Arasında Bir Mülkiyet Tartışması: Parmakviran Örneği

19. yüzyılın sonlarında arazi tartışmalarına ev sahipliği yapan Parmakviran karyesi 20. yüzyılın başında Rumeli (Boşnak) göçmen yerleşim yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1840'lı yıllara ait Parmakviran temettuat defterine göre bölgede 58 hane ve tahmini 250 nüfus vardı.⁴⁶⁹ Küçükbaş hayvan sayısının bolluğu köyde hayvancılığa önem verildiğini göstermektedir, keza hanelerin yarısından fazlasının da karasığır öküzleri mevcuttu. Yine hanelerin yarısından fazlasının kendi ekip biçtiği tarlası vardı; bununla birlikte tarlalarda müşterek hisseye girme çok yaygındı. Bir anlamda yaygın ortakçılık anlamına gelen bu durum her halükârda daha 19. yüzyılın ortasında toprak tasarrufundaki kutuplaşma ve farklılaşmayı göstermektedir. Bu haliyle Parmakviran özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ahali ile muhacir kavgasını, devlet kurumlarının çatışmasını ve nihayetinde toprak-tasarruf-mülkiyet ilişkilerini somut bir şekilde gösteren bir laboratuvar özelliği sergilemektedir.

⁴⁶⁹ BOA. ML.VRD.TMT.d. 8623. 29 Zilhicce 1261 (29 Aralık 1845).

Harita 7. Kütahya Sancağı Dahilinde Parmakviran Çiftliği Mülhakatından, Gökçekısıık Çiftliği ile Çerkes Göçmenlerince Mahmudiye’de Kurulmuş Olan Atık Çerkes Mahallesiini Gösteren Harita

Map data ©2020 Google

Kavgalar, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun bir şekilde muhacir iskânına tanık olan Parmakviran karyesindeki boş olarak kayıtlanmış çayır ve meralarda başlamıştı. Bölgedeki kavga aslında yüzyılın başına kadar gitmektedir. Örneğin, 1800 yılında kadı efendi sorumluluğundaki ve mültezim Kumarcı Abdullah'ın iltizamındaki Parmakviran çiftliği içerisindeki Gökçekısıık çiftliğindeki hayvanlar köy ahalisi tarafından gasp edilmişti. Bunun üzerine Kütahya Meclisi ve tayin edilecek mübaşir tarafından bu işin sorumlularının bulunması; sorumlulardan inek, kısarak, karasığır, camuş gibi gasp edilen hayvanların iadesi ve zahirenin karşılanması kararlaştırılmıştır.⁴⁷⁰

Parmakviran'daki yerleşim alanları özellikle muhacirlerin iskânıyla birlikte 19. yüzyıl içerisinde tasarruf bakımından büyük bir dönüşüm geçirdi. Yukarıda bahsedildiği gibi daha önceden sultan hanımlarına ait olan araziler daha sonra vakıf arazisi olarak varlıklarını sürdürmeye devam etmişti. Nihayet 1880-1885 yılları arasında Kafkasya'dan gelen 30-40 hanelik Çerkes muhacirler için Parmakviran çiftliği içerisindeki Mahmudiye'de Atik Çerkes Mahallesi kurulmuştu. Yüzyılın sonlarına doğru Mahmudiye; Kırım-Tatar, Rumeli-Balkan ve Kafkasya'dan göçen muhacirler için teşkil edilen köyleriyle büyük bir yerleşim merkezi haline geldi.⁴⁷¹

1880 yılından itibaren Parmakviran karyesinde iskân ve ziraat etmekte olan Bihke muhacirlerine vakıf tarafından müdahalede bulunulmuştu. Muhacirler hükümet tarafından iskân edilmiş olsalar da onlardan kullandıkları binalar ve binadan bağımsız yapılar için senelik yedi bin kuruş mukataa talep edilmişti.⁴⁷² Vakıf, muhacirlerin alacakları araziye muhtemelen ses etmemiş ancak sahip olduğu diğer taşınmazların da gelirinden feragat etmemişti. Muhacirlerden Hasan, 1887 yılında bu talep sebebiyle yaşadıkları mağduriyeti merkeze bildirmişti. Bu şikâyet üzerine merkez bir orta yol bulmaya çalıştı. Muhacirlerden birikmiş kiralara alınamayacağı anlaşıncaya yalnız vakfa ait iki değirmenin imarı ve idaresi için onların yıllık iki bin beş yüz kuruş kira bedeli ödemeleri şartıyla orada ikamet etmeye devam edebilecekleri kararlaştırılmıştı.⁴⁷³ Ancak kısa bir süre sonra kavga, taşınmazlar üzerine olan hak

⁴⁷⁰ BOA. C.ZB. 23/1122. 22 Safer 1214 (26 Temmuz 1799); Arıtan, "Cumhuriyet Modernleşmesi", s. 183; Güneş, Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 76.

⁴⁷¹ Yazıcı, *Tanzimat Sonrası Eskişehir'de*, s. 62-117.

⁴⁷² BOA. DH.MKT. 1699/49. 24 Cemaziyelahir 1307 (15 Şubat 1890).

⁴⁷³ BOA. DH.MKT. 1699/49. 24 Cemaziyelahir 1307 (15 Şubat 1890).

iddialarından toprak tasarrufuna taşındı. 1890-1892 yılları arasında arazideki çayır ve meralara iskân olunan muhacirlere bu kez de karye ahali müdahalede bulundu. Bu müdahaleler daha önceki bölümde tartışıldığı üzere genellikle arazi ve meralara el koyma, çayır sularını zapt etme şeklindeydi. Anlaşılan o ki muhacirlerin imam ve muhtarları durumu Kütahya sancağı meclisine bildirip tecavüzlerin önlenmesini talep etmişti. Bunun üzerine Kütahya sancağı idare meclisi muhacirlere mağduriyetlerini önlemek amacıyla tapu senedi verilmesini Hüdavendigâr vilayetine iletmisti.⁴⁷⁴ Burada görüldüğü gibi mevzu yalnızca boş arazinin kullanım hakkı değil miri, vakıf ve metruk arazi arasındaki belirsizlikten doğan hak talepleri idi. Bu yüzden tartışma sadece vakıf ve muhacirleri değil ahali ile muhacirleri de karşı karşıya getirmişti. Bu mera alanlarının vakıf arazisinin içinde mi yoksa dışında mı olduğu yazışmalardan tam olarak anlaşılamıyor. Ancak davaya idare meclisinin müdahalesinin muhtemel sebebi taşra idaresinin muhacir iskânında kendini yetkili görmüş olmasıdır. Gerçi vakıflara ait davalar önceleri şeri' mahkemelerde görülürken 1843 yılından itibaren vilayetlerdeki evkaf müdürlerinin de katıldığı idare meclislerinde görülmeye başlanmıştı, o yüzden meselenin yerel meclise taşınmasına da çok şaşırılmamak gerekmektedir.⁴⁷⁵ Bu gelişmenin devamında muhacir haklarının tahkim edilmesi üzerine hayvanlarının otlatılması hususunda mağdur olduklarını öne süren çiftlik ahalisinin imam ve muhtarları, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden bir hududname talep etmiş, ancak bu talebe cevaben hududname verilemeyeceği ahaliye bildirilmişti.⁴⁷⁶ Parmakvıran çiftliği arazisi üzerinde ahali ile muhacirler arasındaki tartışmalar bir süre daha devam etti. 1890 yılında Parmakvıran karyesinde II. Mahmud'a ait Tophane-i Cami Şerifine vakfedilen çiftlik civarına 30 hane Bosna muhaciri iskân edilmişti. Ancak ahali, meralarını muhacirlerle paylaşmak zorunda kalmıştı. Ahalinin muhacirlere müdahalesi üzerine buna sebep olan 5-6 kişi mutasarrıf tarafından tutuklanıp hapsedildi. Bu seferki kavga açıkça vakıf köylülerine bırakılmış olan mera üzerineydi. Bunun üzerine mezkûr karye ahali ve muhtarları yaşadıkları mağduriyeti bir arzuhalde yetkililere bildirdi. Yerel idare meclisinde ahali ile muhacirin arasındaki

⁴⁷⁴ BOA. DH.MKT. 1893/45. 21 Rebiülahir 1309 (24 Kasım 1891).

⁴⁷⁵ Yücel Terzibaşoğlu, "19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Hukuksal Dönüşümü: Balkanlarda İdare Meclisleri, Nizamiye Mahkemeleri ve Mülkiyet Hukuku", *TUBİTAK Projesi*, İstanbul 2016, s. 29-31.

⁴⁷⁶ BOA. DH.MKT. 1895/34. 26 Rebiülahir 1309 (29 Kasım 1891).

problemin tahkik edilmesi kararlaştırıldı.⁴⁷⁷ Burada bir kez daha 19. yüzyıl Osmanlı taşra gerçeği kendini göstermişti; idare meclisinin taraflar arasında bir ara yol bulması, başka bir deyişle arabulucu görev üstlenmesi beklenmekteydi. İdarenin bölgedeki keşfi neticesinde mağdur tarafın karye ahalisi olduğu anlaşılmıştı; ancak keşif heyetinin incelemeleri sonucunda bu görüş muhacirlere yeni bir meranın tedarik edilmesi ile de desteklenmişti. Burada liva mutasarrıfının verilen kararı uygulatmaması yukarıda da tartışıldığı üzere muhacir iskânının tetiklediği çıkar çatışmalarının bir yansıması gibi görünmektedir.⁴⁷⁸ 1894 yılında Parmakviran çiftliğindeki araziye yine devlet tarafından muhacirlerin yerleştirilmesi üzerine çiftlik ahalisinin imam ve muhtarları hayvanlarının bu şekilde açlıktan telef olacağını öne sürerek bir kez daha Hüdavendigâr vilayeti meclisine mağduriyetlerinin giderilmesi için başvurular. Aslına bakılırsa kavgaya konu olan arazinin hukuki durumu vakıf için uzun bir süredir tam anlamıyla kördüğümüne dönmüştü. Yaklaşık 30-35 yıl önce bu arazinin tasarrufu Hacı Hüseyin Ağa'ya aitti. Bu arazinin bir dizi intikal ve ferağ işlemi geçirdiği düşünülürse tartışmalı alanın vakfa ait icareteynli akardan olması muhtemeldir. Ancak Hacı Hüseyin Ağa'nın vefatıyla vakıftan kiralamış olduğu arazi varislerine intikal edememişti; çünkü Hacı Hüseyin Ağa'nın daha önceden kalan borçları tespit edilmişti. Varisler 1865'te arazinin tasarrufundan ferağ edip yerlerini Emin Bey'e vermişlerdi. Ancak Emin Bey, şartları yerine getiremediğinden bu araziye kullanamamıştı. Bu işleminden sonra varisler çok uzun süre boyunca bir şikâyetle bulunmamışlar arazilerin bir anlamda hazineye devrini kabul etmişlerdi. Nitekim bundan sonraki 27 sene içerisinde de arazi varislerce işlenmemişti. İşte bu koşullar altında hükümet çiftliğe bir anlamda müdahale ederek bölgeye muhacirlerin iskân edilmesinin yolunu açmıştı. Aslında idarenin varisler karşısındaki durumunu onların hazineye olan borçları da güçlendirmişti. Mazbatada varislerin yirmi bir bin kuruş kira ve miktarı meçhul emlak vergisi borçlarını ödemediği ve hazineyi zarara uğrattığı belirtiliyordu.⁴⁷⁹ Tüm bu karışık tasarruf hikâyesinden anlaşılacağı üzere çiftliğin en azından belli bölümü varislerin tasarrufundan çıkmış, bu da muhacir ve ahali kavgasının alt yapısını oluşturmuştu. Bu son kavgada ise arazinin artık "*icareteynli*"

⁴⁷⁷ BOA. DH.MKT. 1974/29. 24 Zilhicce 1309 (20 Temmuz 1892); BOA. BEO. 235/17574. 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893).

⁴⁷⁸ Barakat, *An Empty Land?*, s. 37.

⁴⁷⁹ BOA. BEO. 235/17574. 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893).

değil “*vahideli*” olduğu belirtiliyordu. İcareteynli vakıf malları, “*vakıf olan bir akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli (icâre-i muaccele) ve buna ilâve olarak her ay ya da yıl sonunda ödenecek veresiye kira bedeli (icâre-i müeccele) karşılığında kiraya*” veriliyordu.⁴⁸⁰ Vahideli vakıf malları ise esas itibarıyla “*kısa süreliğine kiraya verilmekte, kiracıya ferağ ya da intikal hakkı tanımayarak icareteyn akarlardan farklılaşmaktaydı.*”⁴⁸¹ Daha önce icareteynli akar olarak işletilen arazinin şimdi neden kısa dönemli kiralandığını belgeler tam olarak açıklamıyor. Vakıf yönetiminin ve Evkaf Nezareti’nin, Hacı Hüseyin ve mirasçılarıyla yaşadığı problem sonrasında mı böyle bir değişikliğe gittiğini yoksa bu değişimin muhacir iskânın arifesinde mi gerçekleştiğini tam olarak anlayamıyoruz. Ancak yine de 1895 yılında mezkûr çiftliğe yerleşmek isteyen muhacirinin oradan kaldırılmasının mümkün olmayacağı, bunun yerine muhacirlerden vakfa ait mera ve diğer gayrimenkuller için kira alınması fikrinin öne çıktığı görülüyor. Ayrıca ahali tarafından arazide ekilmiş hâsılat kaldırıldıktan sonra mezkûr arazinin onlardan alınıp tasarruf hakkı verilmeksizin muhacirlere kira karşılığında verilmesi, ahali ile muhacirlerin merayı müşterek kullanması ve arazinin beher dönümü için kırk akçe kira bedeli alınması yine en uygun çözüm olarak gündeme gelmişti.⁴⁸² Karar, açık biçimde tarafların kısa süreliğine de olsa yatırılmasını temel alıyordu. Muhacirler kiracı pozisyonuna düşürülerek vakfın geliri sağlama alınmış, bunun karşılığında muhacirlere verilen yerler aynen bırakılmıştı. Mevcut ahalinin otlatma hakları ise mera kullanımının paylaşılması üzerinden garantiye alınmıştı. Parmakviran’da yerleşik köylü, muhacir ve vakıf arasında varılan bu uzlaşının tahmin edileceği üzere en zayıf yanı muhacirlerin kiracı durumuna düşürülmesiydi ve 3 sene sonra bir başka kriz tam da bu husustan patlak verdi.

1898 yılında Kütahya sancağı dâhilinde Parmakviran ve Gökçekısık karyesindeki çiftlikte ikametlerine hükümetçe izin verilmiş olan muhacirlerden yıllık peşin kira bedeli olarak beş bin beş yüz kuruşun düzenli şekilde alınması ve şimdiye kadarki ödenmemiş toplam kiranın yavaş yavaş ödenmesi görüşü Evkaf ve Maliye nezaretleriyle Şura-yı Devlet arasındaki yazışmalarda ortaya konmuştu. Bu süreçte

⁴⁸⁰ Ahmet Akgündüz, “İcareteyn”, *TDV İslam Ansiklopedisi* XXI, İstanbul, 2000.

⁴⁸¹ Ahmet Akgündüz, “İcare-i Vahide”, *TDV İslam Ansiklopedisi* XXI, İstanbul, 2000.

⁴⁸² BOA. BEO. 639/47905. 18 Zilhicce 1312 (12 Haziran 1895); BOA. BEO. 235/17574. 6 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893).

muhacirlerin işgal ettiği yerlerden çıkarılması ya da yüksek miktardaki senelik kiranın peşin talep edilmesinin onları zor duruma düşüreceğini belirten Evkaf-ı Hümayun Nezareti, muhacirlerin kira bedelini taksitle ödemelerine razı olmuş ve durumu Maliye Dairesi'ne iletmişti. Aslına bakılırsa muhacirler, boş bir arazi bulunup iskân edilinceye kadar Kütahya sancağı dâhilinde Parmakviran karyesiyle Gökçekısıık karyesindeki Sultan II. Mahmud'un vakıf çiftliklerine yerleştirilmişlerdi. Bir başka deyişle kısa bir süre sonra kendilerine muhtemelen başka bir yer gösterilecek ve kiracılık durumları son bulacaktı. Bir önceki karara muhacirlerin fazla direnmemesinin altında da muhtemelen bu taahhüt yatıyordu. Ancak muhacirler bu durumu fırsat bilip mezkûr karyedeki vakfın tasarrufunda olan arazi ve binaları zapt ettiler. Aynı zamanda mezkûr arazinin bir kısmına da yerli ahali tecavüz etmişti. Muhacirlerin arazi ve binalardan ihraçları hususunda mahalli mahkemelerince görülen dava sonucunda ihraçlarında kaba kuvvet kullanımı uygun görülmedi. Muhacirlerin yıllık beş bin beş yüz kuruş olan kira bedelini taksitle ve şimdiye kadar ki kiralarını peşin vermeleri kararlaştırıldı. Şimdi ise Evkaf Nezareti bu kiranın peşine düşmüştü. Ayrıca çiftliklerdeki *icare-i vahideli* değirmenlerin Hazine-i Evkaf'ça idare olunması kararlaştırılmıştı. Bu kararın neticesinde muhacirlerin işgal ettikleri yerler için vakfa ödemeleri gereken kiraya dair bir gelişme görülmemiş olduğundan kira bedelinin her sene peşin ödenmesi istendi. Muhacirlerin çiftlik arazisinden ihraçlarının onları müşkül edeceği bir kez daha vurgulanmış yalnızca kira tahsiline gidilmişti.⁴⁸³ Belgelerde *icare-i vahideli* olarak tanımlanan Kütahya sancağı dâhilinde Parmakviran ve Gökçekısıık karyelerindeki Sultan II. Mahmud Vakfı'ndan olan çiftliklere iskân ettirilen muhacirlerin işgal ettikleri arazi 1.090 dönümdü; 994 dönüm tarla ve vakıf arazisi ile 28 haneyi kapsamaktaydı. Muhacirlerden işgal eyledikleri yerler için yıllık 5.500 kuruş kira tahsil edilmesi istendi. Evkaf Nezareti en sonunda soruna bir çözüm bulduğunu düşünürken muhacirler bu önerinin kendilerini çok zor duruma düşüreceğini bildirdiler. 1899 senesinde cereyan eden yazışmalar sonucunda *icare-i seneviye* olan 5.500 kuruşu muhacirlerin ödemesinin güç olduğu anlaşıldı. Tüm bu süreç boyunca muhacirler, ilk yerleştikleri yerlerden başka bir yerin kendilerine gösterilmeyeceğini de anlamışlardı. Merkezle yaptıkları bu açık pazarlıkta kiralarını olabildiğince düşürmeye çalışmaları da bu yüzdendi. Merkez ise buradaki muhacirlere başka bir yer

⁴⁸³ BOA. BEO. 1112/83387. 28 Zilkade 1315 (20 Nisan 1898).

gösteremeyeceğini artık anlamış olmalıydı. Tüm bunların neticesinde alınan kararda, muhacirlerin mezkûr yerlerde beher dönüm için kırk akçe icare-i seneviyeden başka akçe ödememesi ve kira bedelini taksit ile vakfa ödemesi bildirildi. Muhacirlere bir kez daha güvence verilerek, çiftlik ahalisinin muhacirlerin kullandığı araziye müdahalesinin tekrarlanmayacağı ve muhacirlere farklı bir senet verilmedikçe başka bir yere iskân edilmeyecekleri belirtilerek kendilerinin her dönümü 1 kuruştan 994 kuruş yıllık kira ödemelerine karar verildi. Ayrıca ahali ile muhacir arasındaki tartışmanın şeri ve örfi hukuka göre çözülmesi, muaccele ile müeccele hakkındaki mezkûr kararın Şura-yı Devlet’çe kabul gören şekilde uygulanması Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne bildirildi.⁴⁸⁴

Parmakviran kavgası meselenin sadece ahali ile muhacir arasında bir arazi kavgasından ibaret olmadığını, hükümetin ve yerel idarecilerin farklı yorumlarının devlet içerisinde farklı tutumlara yol açabildiğini açık biçimde göstermektedir. Her biri farklı idari ve adli yetkilerle donatılmış birimler meseleyi birbirlerinden farklı şekilde yorumluyor, bu da kanunnameler ile çizilen keskin sınırların aşılmasına neden oluyordu. Bu durumda da devlet bir tarafın yanında yer almak yerine taraflar arasında denge kurucu bir misyona bürünüp daha çok pragmatik politikalara yöneliyordu. Parmakviran üzerine oluşturulan tüm bu anlatının işaret ettiği çok daha önemli bir husus ise muhacir iskânının ahali, devlet yetkilileri ve yeni gelenlerin üzerinde uzlaştıkları bir müzakere sahası haline dönüşmesidir. Bu dönüşüm arazi hukukunun tanımlamalarının ve tasarruf biçimlerinin de “pazarlığa” tabi olduğu bir mülkiyet rejiminin unsurlarını içermektedir.

⁴⁸⁴ BOA. BEO. 1534/115032. 19 Rebiülahir 1318 (16 Ağustos 1900).

SONUÇ

Muhacirlerin yeni yurtlarını benimsemeleri, iskân edildikleri bölgelerin iklim ve toprağına adapte olmaları ve yerel ahali ile kaynaşarak nihayetinde karma bir kültür inşa etmeleri, iskân politikalarının düzen içinde sürdürülebilirliğiyle doğru orantılıydı. Birinci bölümde görüldüğü üzere Osmanlı Hükümeti iskân politikalarını uygulamak ve göç organizasyonlarını düzenlemek için bir dizi muhacir komisyonu teşkil etmişti. İskân organizasyonunu her açıdan yürütmekle görevli komisyonlar, idare meclisleri ile merkezden tayin edilen memurlar öncelikle iskân için düşünülen boş arazilerin genişliğini ve ziraata uygun olup olmadığını tespit ederek arazinin verimliliğine göre hane başına düşecek dönüm miktarlarını pay etmişlerdi. Bununla birlikte muhacirlere tanınacak olan vergi ve askerlik muafiyetleri belirlenmişti. Ziraata elverişli arazinin bulunduğu yere merkezin emirlerine göre yerleştirilen göçmenler hem toplu hem de karışık iskâna tabii tutulmuşlardı. Her ne kadar nizamnameler ve kanunlar iskânın belirli bir kalıpla işlenmesini öngörse de bu tezin gösterdiği üzere muhacirlerin iskân süreçlerinin tek bir şekilde gerçekleştiğini söylemek oldukça hatalıdır. Nitekim muhacirlere dağıtılan yardımlardan onların yerleşecekleri yerlerin seçimine, vergi muafiyetlerinden arazi sahipliklerine kadar pek çok husus muhacirlerle devletin arasındaki müzakereler sonucu ve dönemin şartlarıyla şekillenmişti. Bu yüzden Karahisar-ı Sahib, Eskişehir ve Kütahya örneklerinde muhacir iskânın tek bir renk taşımaktan oldukça uzak olduğu vurgulanmalıdır. Benzer bir “çok renklilik” hali muhacirlerin kimlikleri ve toplumsal hiyerarşileri için de geçerlidir. Her ne kadar belgelerde Anadolu’ya yeni gelenler tek bir grup altında muhacir olarak ifade edilseler de sosyo-ekonomik yönden büyük farklılıklar taşımaktaydılar.

Çalışmada örnek bölge olarak verilen Kütahya, Eskişehir ve Karahisar-ı Sahib sahalarında yüzyıl boyunca yoğun bir şekilde göç hareketi gerçekleşmişti. İkinci bölümde bu bölgeler üzerinde daha detaylı durularak özelden genele muhacirlerin iskân süreçleri ve iskân işleminden sonra muhacirlerin göç ettirildikleri bölgelerin yerleşikleri ile devlet arasında yaşadıkları uyum ve çatışmalar aydınlatılmaya

çalışılmıştır. Birinci ve ikinci bölümlerde muhacirlerin iskân coğrafyasının kısmi de olsa bir resmi çıkarılarak iskân sürecinde etkin olan toplumsal ve çevresel unsurlar ortaya konulmuştur. Araştırma sahası olarak seçilen bölgeler iklimleri ve resmi kayıtlarda hali yani boş olarak geçen arazilere sahip olmaları sebebiyle iskân için oldukça elverişliydi. Göçmenler, tarımsal üretim halkasının yerleşim bulunmayan ya da göçebelerin yaşadığı bölgelere doğru genişlemesi için 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren potansiyel iş gücü olarak görülmüştü. İster iklim ister emek faktörleri etkin olsun muhacir iskân coğrafyasının yine tek bir kalıba uymadığı görülmektedir. İncelenen üç bölgede de boş arazilerin iskânı öncelikli olmuşsa da özellikle ova sahalarının iskâna açılması Eskişehir-Kütahya havzasında çok daha belirgindi.

Muhacirlere yerleşmeleri ve ekin yapmaları için verilecek olan arazilerin devlete ekonomik açıdan girdileri ve çıktıları olduğu gibi bir dizi hukuksal ve siyasal yapılanmayı beraberinde getirmişti. Üstelik bu dağıtım; 19. yüzyılın ortalarından itibaren merkezi bürokrasinin yeniden tanımladığı tasarruf sahipliğini tapuyla perçinlemeye çalıştığı bir sürecin ortasında yaşanmıştı. Toprak üzerinde kişisel haklara doğru evrilen hukuki dönüşüm de tam da bu nedenle bazı temel sorunlara yol açtı. Ancak ikinci bölümde gösterildiği üzere, ahali ve muhacirler arasındaki kavga sahaları ve toprak tasarrufunu şekillendiren iddialar daha muhacirler gelmeden çok önce büyük tartışmalara sebep olmaya başlamıştı. Özellikle mera ve otlak gibi orta mallar üzerine çıkan çekişmeler aslında 19. yüzyıl Anadolu kırsalının yaşadığı büyük dönüşümü yansıtmaktadır. Muhacirler bu anlamda durağan bir coğrafyaya hareket ya da kavga getirmemişlerdi, mevcut olan çekişme alanları muhacirlerin gelişiyiyle çok daha belirgin hale gelmişti.

Göçlerin sebep olduğu nüfus artışı; boş kalan miri arazilerin yeniden tanımlanmasına, topografinin mülkiyet ve tasarruf açısından yeniden şekillenmesine neden olmuştu. Muhacirlerin iskânı sırasında merkezdeki kayıtlara göre boş görünen ve muhacirlerin iskânı için elverişli bulunan bir arazi gerçekte ahali tarafından yerleşilmiş veya ekilmiş bir arazi olarak iskân memurlarının karşısına çıkmıştı. Bu alanlarda yerleşim olmasa bile çoğu zaman köylerin etrafındaki bu yerler, büyük oranda otlatmaya ve yeni tarlaların açılmasına ayrılmıştı. Üçüncü bölümde incelendiği üzere bu karışıklığın nedeni; Osmanlı makamlarının arazileri hukuki statüsüne ve

tasarruf biçimine göre değil ekili olup olmamalarına göre hali veya dolu olarak algılayıp değerlendirmesi ve daha önceki geleneksel kullanım pratiklerini çoğunlukla dikkate almamasıydı. 19. yüzyılın sonlarında ahali-devlet-muhacir arasındaki ilişkiler, mülkiyet haklarının kurumlaştırılması, arazinin sınırlandırılması yani haritalandırılması ve eski tasarruf haklarının muhacir ve ahali için yazılı belgelerle yeniden tanımlanması arazi çekişmelerinin temel meseleleriydi. Yine son bölümde incelenen Parmakviran örneğinde görüldüğü üzere muhacir, ahali ve toprak sahiplerinin karıştığı arazi ve mülkiyet davalarında devletin farklı organlarının tutumunun oldukça pragmatik olduğunu belirtmek gerekmektedir. Devlet mekanizması, taraflar arasında orta yol bulucu bir siyaset izleyerek arazi hukukunun tanımlamalarını, tasarruf iddialarının dayanaklarını esnetmiş ve yerli ahali ile muhacirler arasındaki arazi kavgalarının çözümünde amacını çoğu zaman tarımsal üretimin sürekliliğinden yana kullanmıştı. Bu yüzden tezin incelediği çoğu örnekte devlet kavramının, tekil ve hegemonik bir unsurdan çok toplumsal güç ilişkilerince şekillenen bir aparat olduğu görülmektedir. Devletin oldukça esnek çözümler bulmaya çalıştığı iskân meselesi, arazi hukukunun pratikleri açısından da tek bir kuralın ya da kalıbın hâkim olduğu muhacir yerleşimi fikrinin dışında çok sayıda örnekler sunmaktadır. Bu anlamda muhacir iskânı, Osmanlı Devleti ve devamında Cumhuriyet Türkiye'si'nde miri/hazine arazileri üzerindeki tasarruf haklarını daha da keskinleştirmiş, bu hakları tartışmalı hale getirmiş, yeniden tanımlamış ve mülkiyet ilişkilerinin belirlenmesinde temel unsurlardan biri olmuştu.

KAYNAKÇA

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Mütferrik Evraklar

A.DVN. (*Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemî*): 169/81.

A.MKT.DV. (*Sadaret Mektubî Kalemî Deâvî Evrakı*): 203/02; 216/63.

A.MKT.MHM. (*Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Evrakı*): 211/11; 211/28; 217/49; 219/80; 222/06; 224/28; 224/80; 232/32; 530/26; 530/40.

A.MKT.NZD. (*Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı*): 288/14; 316/08; 316/94; 328/94; 329/53; 329/80; 335/66; 355/7; 356/75; 378/44; 384/84; 390/31.

A.MKT.UM. (*Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Evrakı*): 67/31; 436/67;

458/35; 467/47; 516/30; 520/42; 529/88; 545/92; 552/45; 552/47; 557/95; 571/31.

BEO. (*Bâbîâli Evrak Odası Evrakı*): 102/7580; 235/17574; 245/18341; 306/22921;

531/3789; 639/47905; 806/60407; 1112/83387; 1534/115032.

C.DH. (*Cevdet Dahiliye*): 6/266.

C.MF. (*Cevdet Maarif*): 167/8349.

C.ML. (*Cevdet Maliye*): 3/109.

C.ZB. (*Cevdet Zabtiye*): 23/1122.

DH.İD. (*İdari Kısım Belgeleri*): 29/63.

DH.MKT. (*Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî*): 64/18; 79/29; 79/42; 143/15; 177/46;

202/11; 209/39; 213/30; 220/40; 244/28; 307/59; 345/34; 390/60; 815/12; 1388/77;
1462/53; 1513/67; 1699/49; 1790/74; 1893/45; 1895/34; 1959/44; 1963/57; 1974/29;
1983/51; 1987/45; 2011/119; 2020/07; 2031/103; 2350/98; 2628/79; 2773/02.
DH.SN.THR. (*Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi Belgeler*): 69/66.

DH.ŞFR. (*Şifre Kalemi Belgeleri*): 118/69.

HAT. (*Hatt-ı Hümayun*): 1418/58002; 381/20572.

HR.SYS. (*Hâriciye Siyasî Harb-i Umûmî*): 2938/36.

İ.DH. (*İrade Dahiliye*): 438/28917; 1021/80530; 1230/96327.

İ.MVL. (*İrade Meclis-i Vâlâ*): 539/24226.

MVL. (*Meclis-i Vâlâ Evrakı*): 496/131; 513/145; 519/26; 531/74; 541/88; 612/5;
712/70; 1054/46.

ŞD. (*Şûra-yı Devlet Evrakı*): 1611/04; 2466/011.

Y.MTV. (*Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı*): 37/106; 223/18.

Y.PRK.KOM. (*Yıldız Perâkende Evrâkı Komisyanlar Marûzâtı*): 4/26; 8/14.

b. Defterler

AYN.d. (*Ayniyat Defteri*): 54/45; 104/34; 108/28.

ML.VRD.TMT.d. (*Maliye Nezareti Temettuat Defteri*): 8623; 8651.

c. Haritalar

HRT.h. (*Harita*): 551.

d. Şer'iyye Sicilleri

AŞS. (*Afyon Şer'iyye Sicilleri*): 596, 597, 598, 599.

II. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

10.18.1.1.23.65.7

III. Araştırma ve İncelemeler

Ada, Ebru. *Eskişehir İli Yer Adları*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2012.

Akgündüz, Ahmet. “İcare-i Vahide”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21: 388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

_____. “İcareteyn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21: 390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Akyıldız, Ali. “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28: 250-251. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

_____. “Şûrâ-yı Devlet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39: 236-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Andrews, Peter Alford. *Türkiye’de Etnik Gruplar*. İstanbul: Ant Yayınları, 1992.

Araz, Yahya. “1840’ların Ortalarında Gerede: Bir Anadolu Kazasında Kuraklık, Kıtık, Göç ve Hayatta Kalmak Üzerine”. *Toplum ve Bilim* 150 (2019), 94-128.

Arıtan, Özlem. ““Cumhuriyet Modernleşmesi” ve “Kırsal İletişim/Kalkınma” Eksenleri Bağlamında Mekânsal Bir Model Olarak Eskişehir Çifteler Harası”. *Tasarım Kuram* 15/28 (2019), 179-198.

Ateş, Nilüfer. “Bursa’da Kurulan Muhacir Vakıfları (1878-1917)”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/39 (2020), 685-711.

Aytekin, E. Atilla. “Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire”. *Middle Eastern Studies* 45/6 (November 2009), 935-951.

_____. “Hukuk, Tarih ve Tarih yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi’ne Yönelik Yaklaşımlar (Law, History, and Historiography: Approaches to Ottoman Land Code of 1858)”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 723-744.

Baddeley, John F. *Rusların Kafkasya’yı İstilası ve Şeyh Şamil*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995.

Barakat, Nora Elizabeth. *An Empty Land? Nomads and Property Administration in Hamidian Syria*. Doktora Tezi, University of California, 2015.

Barkan, Ö. Lütfi. *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Bayar, Muharrem. *Mermerin Tarih Yazdığı Şehir İscehisar*. Konya: Mesut Reklam, 2003.

_____. *Zafer Meşalesinin Yakıldığı Topraklar Şuhut*. Afyon: Şuhut Belediyesi, 2019.

Berber, Ferhat. “19.Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 31 (Güz 2011), 17-49.

Bilgi, Nejdet. “Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Salihli”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 23/1 (2008), 37-89.

Boy, Arzu. “Gümrü, Moskova, Kars Antlaşmaları Kapsamında Muhacir ve Mülteci Problemi”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/4 (2018), 551-575.

Bozdağ, Mehmet. *Afyonkarahisar Frig Vadisi İhsaniye*. Afyon: TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.

Bozkurt, Nurgül. “XIX. Yüzyılın Ortalarında Bolatlı-Dazkırı’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (7695 Numaralı Temettuat Defterine Göre)”. *History Studies International Journal of History* 3/2 (2011), 41-74.

_____. “1844-1845 Tarihli Temettuat Defterine Göre Kütahya Sancağı Dazkırı Kazası Evciler Köyü’nün Sosyal ve Ekonomik Yapısı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/19 (Güz 2011), 138-156.

Cin, Halil. “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Tmk. Karşısındaki Durumu”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 22/1 (Ocak 1966), 745-798.

_____. *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*. İstanbul: Çağ Üniversitesi Yayınları, 2005.

Çağlar, İlker. “Temettuat Kayıtlarına Göre İzzeddin Köyü’nün Sosyo-Ekonomik Durumu”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2015), 414-444.

Çelik, Züriye. “Osmanlı’nın Zor Yıllarında Rumeli Göçmenlerinin Türk Basınındaki Sesi: ‘Muhacir’ Gazetesi (1909-1910)”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 28, (2010), 403-413.

Dadaş, Cevdet, Zekai Mete ve Atilla Batur, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya’da Sosyal Hayat III*. Kütahya: Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, 2002.

Demirel, Muammer. “Türkiye’de Bosna Göçmenleri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/2 (2008), 285-306.

_____. “Kırım Savaşı’ndan Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”. A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 28 (Erzurum 2005), 311-319.

Duben, Alan. “Turkish Families and Households in Historical Perspective”. *Journal of Family History* 10/1 (Spring 1985), 75-97.

Durmuş, Kadriye. *19. Yüzyıl Sonu Muhacir Yerleşmeleri: İnegöl/Tahtaköprü Kasabası Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2019.

Düzenli, Tuncay. *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerinin İskânı ve Uyum Problemleri*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2006.

Efe, Ayla. “1260-61/1844-45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyünün Ekonomik ve Sosyal Görüntüsü”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2006), 19-51.

Erdem, Ufuk. “Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922)”. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken/Journal of World of Turks* 9/1 (2017), 57-80.

_____. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Erdem, Y. Hakan. *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Erken, İlkey. “Yanya Vilayeti’nde Bir Muhacir Kasabası: Loros”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 63 (2018), 557-571.

Gökçe, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1979.

Gönüllü, Ali Rıza. “Antalya İskân Edilen Muhacirler (1878-1923)”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 0/26 (2009), 293-325.

Gülsoy, Ufuk. “Osmanlı Topraklarına Avrupa’dan Muhacir İskânı (1856-1859)”. *İlmî Araştırmalar* 3 (1996), 51-65.

Günay, Nejla. *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskânı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.

Gündoğan Özok, Nilay. “Ruling the Priphery, Governing the Land – The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan 1840-70”. *Comparative Studies of South Asia, Afrika and the Middle East* 34/1 (2014), 160-175.

Güneş, İhsan – Yakut, Kemal. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eskişehir (1840 – 1913)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2007.

Güneş, Mehmet. “93 Harbi Sonrasında Karahisar-ı Sahib’e (Afyonkarahisar) Yerleştirilen Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit Muhacirleri (1884-1904)”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 49 (Autumn 2016), 63-86.

_____. “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib’de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 7/18 (Haziran 2014), 421-452.

_____. “Karaçay Türklerinin Karahisar-ı Sahib’e İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/2 (Haziran 2019), 437-447.

Gratien, Christopher. *The Mountains are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia 1856-1956*. Doktora Tezi, Georgetown University, 2015.

Habiçoğlu, Bedri. *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları*. İstanbul: Nart Yayıncılık, 1993.

Halaçoğlu, Yusuf. “Kolonizasyon ve Şenlendirme”. *Osmanlı Ansiklopedisi* 4 (1999), 581-586.

Hütteroth, Wolf-Dieter. “The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia”. *Turkey. Geographic and Social Perspectives* 9 (1974), 19-47.

İpek, Nedim. *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander Yayınları, 2006.

_____. “93 Muhacereti”. *Osmanlı IV* (Ankara 1999), 661-668.

İslamoğlu-İnan, Huricihan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Kara, Hasan – Şahbaz, Hüseyin. “Geçmişten Günümüze Çifteler İlçesinde Göçler”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 9/26 (Haziran 2016), 363-388.

Karataş, Ömer. “Karaçay Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIX/II (2014), 525-538.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

_____. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kasaba, Reşat. “Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)”. Çev. Zeynep Altok. *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak. 119-128. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

_____. *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlıda Göçebeler Göçmenler ve Sığınmacılar*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

Kaya, Alp Yücel. “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarların İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti”. *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti Sempozyumu*. Ed. Alp Yücel Kaya, Ayşegül

Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya, Ertekin Akpınar. 17-39. İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi Tarih Kitaplığı, 2016.

Kaya, Alp Yücel – Terzibaşoğlu, Yücel. “Tahrir’den Kadastro’ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: “kadastro tabir olunur tahrir-i emlak””. *Tarih ve Toplum* 9 (Güz 2009), 7-56.

Kaynar, İhsan Seddar – Koraltürk Murat. “Ankara’ya Demiryoluyla Göçler ve İskân Siyaseti (1890-1910)”. *Ankara Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Haziran 2016), 1-12.

Kenanoğlu, Mustafa Macit. “1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 1 (Bahar 2006), 107-138.

Kendirli, Sefa. *Temettuât Defterlerine Göre Nevâhî-i Barçın Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2008.

Kırlı, Engin. *19. ve 20. Yüzyıllarda Eskişehir’e Yapılan Göçler*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2001.

Kiper, Nilgün. *Resettlement of Immigrants and Planning in İzmir During The Hamidian Period*. Doktora Tezi, İzmir Institute of Technology, 2006.

Kocacık, Faruk. “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890)”. *Osmanlı Araştırmaları* 1/1 (Haziran 1980), 137-187.

Koç, Bekir. “Tuna Vilayeti Göçmenleri ve Midhat Paşa (Immigrants of Danube Province and Midhat Pasha)”. *Kafkasya Çalışmaları* 2/4 (2017), 55-70.

Koparal, Kadir. *Vilâyet Sâlnâmelerinde Afyonkarahisar*. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2011.

Köksal, Osman. “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayûnu ve Türk Atçılığına Katkıları”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2009), 333-363.

Kul, Eyüp. “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Üsküp’e Gelen Muhacirleri Durumu (1877-1883)”. *Anasay* 3/8 (Mayıs 2019), 11-42.

Kurtulgan, Kürşat. *Balkan Muhacirlerinin Konya Vilayetine İskânı (1923-1933)*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.

Küçük, Burak. *Biga Kazası'nda Muhacir Yerleşimleri ve Yaşanan Sorunlar (1856-1910)*. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2015.

Küpeli, Özer. “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Bolvadin Şehri”. *V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu (Afyonkarahisar, 13-14 Nisan 2000)*. Ed. Mehmet Sarlık. 115-132. Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi Yayınları, 2000.

Magnerella, Paul J. *Bir Köyün Serüveni Türkiye'deki Gürcüler Arasında Gelenek, Göç ve Değişim*. PDF: Kalkınma Atölyesi, 2021. (<https://www.ka.org.tr/dosyalar/file/Yayinlar/KKV/KKV-Serisi/BIRKOYUNSERUVENI.pdf>).

McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

Nichols, Theo – Suğur, Nadir & Suğur, Serap. “Muhacir Bulgarian Workers in Turkey: Their Relation to Management and Fellow Workers in the Formal Employment Sector”. *Middle Eastern Studies* 39/2 (September 2010), 37-54.

Orat, Jülide Akyüz. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas göçleri (1828-1943)*. Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011.

Önder, Selahattin – Kırılı, Engin. “Osmanlı Dönemi'nde Eskişehir'e Göçler”. *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2005), 129-144.

Öngül, Veysel. *Balkan Savaşları Sonrasında Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (Sandıklı Reşadiye Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2016.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

_____. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Pul, Ayşe. “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Beykoz’da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6/15 (Eylül 2013), 159-182.

Sarıöz, Perihan. *Bir Zamanlar Eskişehir*. Eskişehir: Esbank Yayınları, 1997.

Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

_____. “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)”. *Osmanlı Ansiklopedisi IV*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

_____. “Tanzimat Devrinde Dobruca’da İskân Faaliyetleri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 7/1 (1992), 204-214.

Schilcher, Linda. “Geç Osmanlı Suriye’sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu”. *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak. 180- 205. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Serbestoğlu, İbrahim. “Tanzimat Döneminde Canik Sancağında Arazi ve Vergi Anlaşmazlığı”. *Samsun Sempozyumu (Samsun, 13-16 Ekim 2011)*. Ed. Bekir Şişman, Hasan Atsız, Mahmut Aydın, Selahattin Özyurt. 771-785. Samsun: Samsun Valiliği, 2012.

Seyhan, Şemsettin. *Kırım’dan Bursa’ya Göç Eden Muhacirler ve Yerleşme Problemleri (1853-1914)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

Şahin, Canay. “On dokuzuncu Yüzyılda Samsun’da Çiftlik Sahibi Hazineدارzadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular”. *Kebikeç* 24 (2007), 75-88.

Şahin, Cemile. “Bir Göçmen Kenti Olarak Eskişehir ve Eskişehir’in Sosyo-Kültürel Yapısında Tatar Kimliği”. *İdeal Kent Dergisi* 2/3 (Mayıs 2011), 220-243.

_____. *XIII. Yüzyıldan Günümüze Eskişehir Yöresinde Tatarlar*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.

“Tanzimat Çağında Osmanlı Hukuku”. İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007.

Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu. İstanbul: TC. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2015.

Taşbaş, Erdal. *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*. Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2011.

Tavkul, Ufuk. “Linguistik ve Genetik Yapı Etrafında Şekillenen Kafkasya’da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği”. *Yeni Türkiye Dergisi* 71 (2015), 55-86.

Tekeli, İlhan. *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

Terzibaşoğlu, Yücel. “19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Hukuksal Dönüşümü: Balkanlarda İdare Meclisleri, Nizamiye Mahkemeleri ve Mülkiyet Hukuku”. TUBİTAK Projesi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2012.

_____. “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri: 19 yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 4 (Güz 2006), 121-147.

_____. *Landlords, Nomads and Refugees: Struggles Over Land and Population Movements in North-Western Anatolia 1877-1914*. Doktora Tezi, University of London, 2003.

_____. “Landlords, Refugees and Nomads: Struggles for Land around Late-Nineteenth-Century Ayvalık”. *New Perspectives on Turkey* 24 (Spring 2001), 51-82.

Tilbe, Özgür. “Muhacir Gazetesi’ne Göre Rumeli Göçerleri ve Sorunları”. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi* 5/1 (Yaz 2018), 128-139.

Tiryaki, Kerim. “*Osmanlı Devleti’nde Muhacirin-i İslamiyenin İskânı; Problemler ve Çözüm Çabaları (1850-1900)*”. Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, 2020.

Toledano, Ehud R. *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Toköz, Ali. *Tarihin Bir Döneminde Dazkırı ve Çevresinde Yaşanan Olaylar*. İstanbul: Dazkırı Belediyesi, 2009.

Tunçdilek, Necdet. “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (Ağustos 2015), 189-208.

Yazıcı, Feride. “*Tanzimat Sonrası Eskişehir’de Göç ve İskân (1839-1918)*”. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon, 2019.

Yazıcı, Hakkı-Demirel, Muammer. “93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı)’nden sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”. *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 29 (Erzurum 2006), 267-278.

Yıldırım, Hatice. *Mütareke Döneminde Göç ve İskân (1918-1923)*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015.

Yılmaz, Mehmet. “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”. *Osmanlı Ansiklopedisi* 4 (Ankara 1999), 587-602.

_____. *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri 1854-1914*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1996.

Quataert, Donald. “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu. 729-740. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.